

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

81.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Igazgató
Spéder Zsolt

Készítették
Kamarás Ferenc, Kapitány Balázs, Vaskovics László

Olvasószerkesztő
Kis Pintér Anna

Technikai szerkesztő
Várnainé Anek Ágnes

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Budapest
Andor u. 47–49.
1119

kshnki@mailop.ksh.hu

ISSN 0236–736–X
ISBN 963 9597 08 2

Fiatal házaspárok életútja Németországban és Magyarországon

**(Két házassági longitudinális vizsgálat
összehasonlító elemzése)**

Kamarás Ferenc – Kapitány Balázs – Vaskovics László

Budapest
2005/4

A kötet szerzői:

Kamarás Ferenc demográfus, a KSH Népesedés-, Egészségügyi és Szociális statisztikai főosztályának főtanácsadója
ferenc.kamaras@office.ksh.hu

Kapitány Balázs szociológus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
kapitany@mailop.ksh.hu

Vaskovics László professzor doktor, emeritus, a Bambergi Egyetem szociológus tanára és a Családkutató Intézet (Staatinstitut für Familienforschung) volt igazgatója, az MTA tagja
laszlo.vaskovics@sowi.uni-bamberg.de

Tartalomjegyzék

Előszó	7
1. Bevezető	9
2. Demográfiai helyzetkép két országban a vizsgált időszakban	11
2.1. Párkapcsolatok, családalapítás	14
2.2. A termékenység és a gyermekvállalás jellemzői	15
3. A két összehasonlított vizsgálat célkitűzése	21
3.1. A német vizsgálat célkitűzése	21
3.2. A magyar vizsgálat célja	22
4. A párkapcsolat fejlődése és az azzal való elégedettség	24
4.1. A házasságkötés folyamata német és magyar pároknál	24
4.2. Elvárások a házassággal kapcsolatban.....	26
4.3. A házassággal való elégedettség, boldogság	28
4.4. A párkapcsolat alakulásának megítélése.....	32
5. Személyes célok és értékorientációk	36
6. Gyermekvállalás és családfejlődés.....	40
6.1. Gyermekvállalási szándék és a szülői szereppel kapcsolatos elképzelések a házasság kezdetén.....	40
6.2. A családfejlődés folyamatai	46
6.3. A gyermekvállalás és a házasság időtartalma.....	50
7. Háztartási munkamegosztás és gyermekgondozás	53
8. A lakáshelyzet alakulása	58
8.1. Lakáshelyzet a házasságkötés után.....	58
8.2. A lakáshelyzet változása	60
8.3. Lakáshelyzet és gyermekszám.....	61
9. A foglalkoztatottság alakulása – A család és a munkavállalás összeegyeztetése	63
9.1. A család és a munkavállalás összeegyeztethetőségével kapcsolatos elképzelések a házasság kezdetekor	63
9.2. Foglalkoztatottság 2001/02-ben.....	66
9.3. A foglalkoztatottság alakulása a házasságkötést követő évtizedben	71
9.4. Munka és gyermekvállalás az iskolai végzettség függvényében.....	72
10. Anyagi helyzet és jövedelem	76
10.1. Jövedelmi helyzet és gyermekszám.....	76
10.2. Az életszínvonal szubjektív megítélése	77
11. A vizsgálat fontosabb eredményei	80

12. Módszertan: Az összehasonlított vizsgálatok ismertetése, az összehasonlítás lehetőségei és korlátai.....	85
12.1.A német vizsgálat ismertetése, módszertana.....	85
12.2. A magyar vizsgálat ismertetése, módszertana	87
12.3. Az összehasonlítás módszertani lehetőségei és korlátai.....	88
Hivatkozott irodalom	90

Előszó

Ez a kiadvány három intézmény együttműködésének eredménye. A Bambergi Egyetemen működő Német Állami Családkutató Intézet (ifb) adott egy szakértői jelentés elkészítésére megbízást a Népeségtudományi Kutatóintézetnek, német-magyar összehasonlító longitudinális elemzés témakörében. Ez a szakértői jelentés, amely összehasonlította a „Bambergi házaspár panelvizsgálatnak” és a magyar Központi Statisztikai Hivatal „az 1990–1991-ben házasságot kötött nők longitudinális vizsgálatának” eredményeit, képezte jelen kiadvány alapját.

A szerzők mindhárom intézménynek köszönetet mondanak mindazokért a támogatókért, amelyek lehetővé tették a tanulmány elkészítését és megjelentetését.

1. Bevezető

Jelen kiadvány két egymástól függetlenül végrehajtott országosan reprezentatív vizsgálat eredményeinek összehasonlító elemzését tartalmazza. Németországban öt megismételt adatfelvétel segítségével 1988 és 2002 között követték nyomon az 1988-ban először házasságot kötött, és a házasságkötésük idején gyermektelen párokat. A magyar vizsgálat az 1990/91-ben házasságot kötött nők mintáján alapul, akiknek életútját két adatfelvétel segítségével 1991 és 2001 között kísértük figyelemmel. Mindkét vizsgálat esetében az összehasonlító elemzés csak azokra a párokra, illetve nőkre vonatkozik, akik első házasságkötésük idején gyermektelenek voltak, és a megfigyelt időszak végén is fennállt a párkapcsolatuk, vagyis még első házasságukban éltek. A német vizsgálat esetében ez 14 éves, a magyar vizsgálatnál pedig átlagosan 10,5 éves házasságtartamot jelent. A követéses vizsgálatoknál elkerülhetetlen lemorzsolódások, valamint az összehasonlíthatóság kritériumainak megfelelő esetek kiválasztása miatt, mindkét minta kiinduló elemszáma lényegesen csökkent. A német mintánál az eredetileg kiválasztott 1528 házaspár közül 565,¹ a magyar mintánál a kiinduló 3892 házaspárral szemben 1958 szerepel az elemzés alapjául szolgáló közös adatbázisban. A két vizsgálat kérdőíveinek szisztematikus áttekintése után kiválasztottuk azokat a témaköröket, illetve kérdéseket, amelyek azonos módon lettek feltéve, vagy a kérdések illetve a válaszok tartalmánál fogva biztosítva láttuk az összehasonlítás lehetőségét. Ily módon mintegy 200 változót sikerült kiválasztani, és a közös adatbázisban szerepeltetni. Mindemellett az elemzés nem korlátozódik a közös változók országonkénti bemutatására, az azonosságok vagy különbségek egyszerű bemutatására. Az egyes témakörök árnyaltabb kifejtésénél felhasználtunk olyan háttér vagy magyarázó változókat is, amelyek nem szerepeltek ugyan mindkét ország adatfelvételében, de segítségükkel mégis jobban megvilágítható az adott jelenség természete. Ahol szükségesnek láttuk, hivatkoztunk hasonló jellegű más vizsgálatok eredményeire, és alkalmaztunk összehasonlítható makro mutatókat is a két ország családalapítási és gyermekvállalási szokásainak általános jellemzésénél.

Ily módon felhasználásra kerültek a „Fertility and Family Survey” (FFS) vizsgálat eredményei (UN 1999), amely vizsgálatot mindkét országban az 1990-es évek elején azonos kérdőív alapján hajtottak végre. A két ország demográfiai helyzetképének bemutatásánál pedig a „Recent demographic developments in Europe” címen az Európa Tanács által kiadott publikációk adatait használtuk fel (pl. *Recent 2002*).

Az elemzés mindkét vizsgálat esetében az első és az utolsó (a magyar adatoknál a második) vizsgálat eredményeire koncentrál, és főleg a változásokat, illetve ezek lehetséges okait

¹ Ez a csökkenés azonban csak részben a mintacsökkenés és a házasságok felbomlásnak következménye, mivel a német első és második adatfelvételi hullám között (1988–1990) a gyermektelen párok közül nem az összeset keresték fel. Részletesen lásd a módszertani fejezetben.

kívánja bemutatni. Más szóval a házasságkötés körülményeit, előzményeit, a házassággal szembeni elvárásokat, a családtervezési elképzeléseket az első adatfelvétel alapján mutatjuk be, ami a német vizsgálatnál 3–4 hónappal, a magyarnál pedig átlagosan 7–8 hónappal a házasságkötés után történt. A változásokat pedig, hogy mit sikerült elérni, megvalósítani, hogyan változtak a körülmények, a tervek és elvárások az idők folyamán, az utolsó adatfelvétel segítségével kívánjuk feltárni, ami a német vizsgálatnál 2002-ben, a magyarnál pedig 2001-ben lett végrehajtva. Az elemzés kitér az anyagi és lakásviszonyok objektív bemutatására és szubjektív megítélésére, a gyermek és munkavállalás közötti konfliktusok feloldásának lehetőségeire, az anyaság és a hivatás harmóniájának megteremtésében a két ország közötti eltérő gyakorlatra.

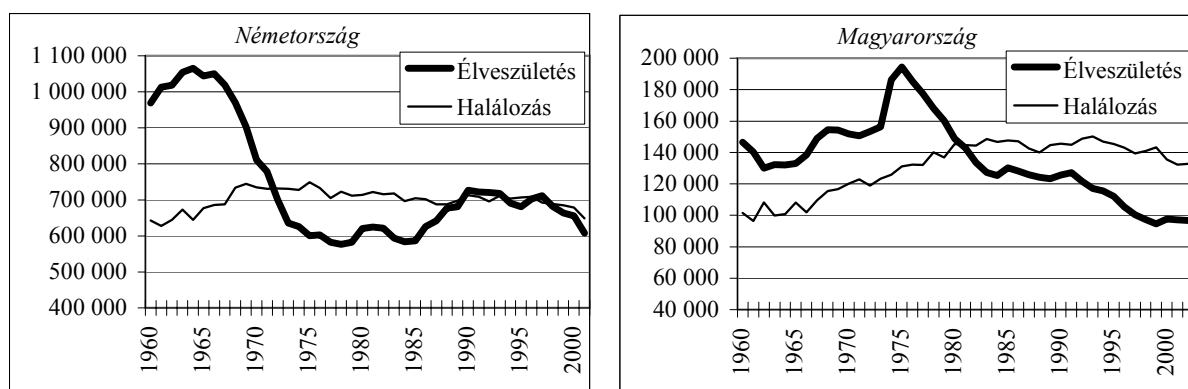
Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy minden adat, megállapítás vagy következtetés Németország esetében a korábbi Német Szövetségi Köztársaságra (NSZK) vonatkozik, mivel a minta kiválasztása Németország újraegyesítése előtt, 1988-ban történt. Így, amikor a két ország eredményeit összehasonlítjuk, és az azonosságokat vagy eltéréseket bemutatjuk, a magyar adatokat és eredményeket a korábbi NSZK-val, illetve a mai Németország nyugati felével (a korábbi NDK nélküli területével) vetjük egybe.

2. Demográfiai helyzetkép a vizsgált időszakban

Németország (NSZK) és Magyarország demográfiai helyzete számos hasonló vonás mellett jelentős eltéréseket is mutat. Mindkét országra jellemző a reprodukció tartós hiánya, aminek következtében a német népesség lélekszáma már az 1970-es évek elején, a magyar lakosságé valamivel később, az 1980-as évek elején kezdett el csökkenni a természetes szaporodás negatív egyenlege miatt. Ennek mértéke az 1990-es évek során Magyarországon felerősödött, főleg a termékenység jelentős visszaesése következtében, Németországban viszont jelentősen mérséklődött, sőt időlegesen meg is szűnt a termékenység alacsony, de stabilan 1,5 körüli szintje és a halandóság jóval kedvezőbb viszonyai mellett. A 2000-es évek elején 1000 lakosra számítva a német népesség létszáma kevesebb mint 1 fővel, a magyar lakosságé 3–4 fővel apadt a természetes fogyás következtében (1. ábra).

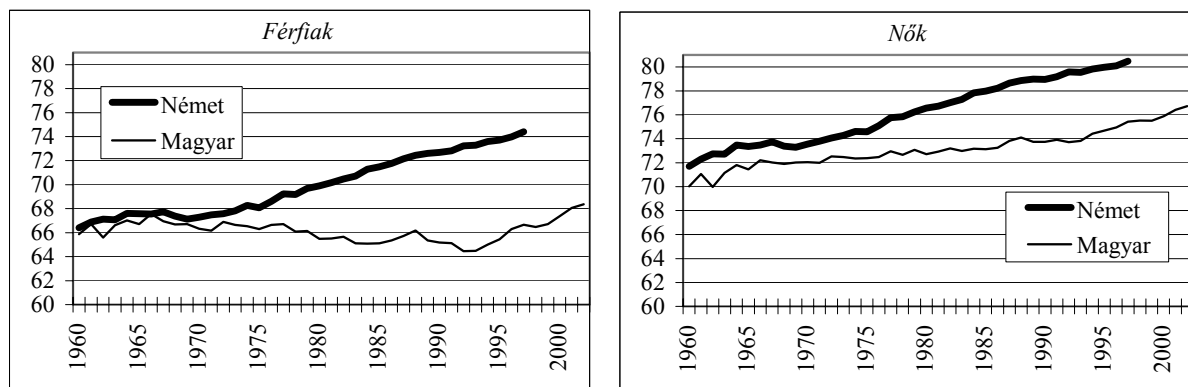
1. ábra

Németország és Magyarország népességének természetes szaporodása/fogyása (1960–2002)

Az 1990-es évek második felétől némileg mérséklődött a két ország halandósági viszonyaiban tapasztalt jelentős különbség. Mindemelllett a születéskor várható élettartamot tekintve még számottevő az eltérés, a német férfiak átlagosan 7–8 évvel, a német nők mintegy 5 évvel remélhettek többet születésükkor az ezredforduló körüli években (2. ábra).

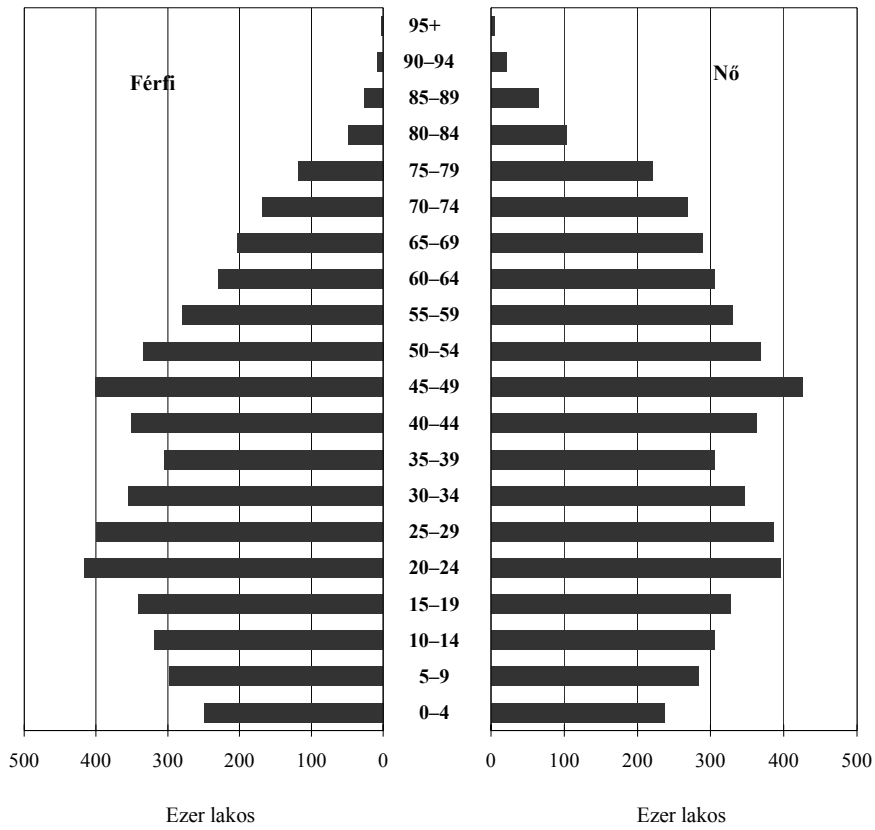
2. ábra
Születéskor várható átlagos élettartam (év) Németországban és Magyarországon
(1960–2003)

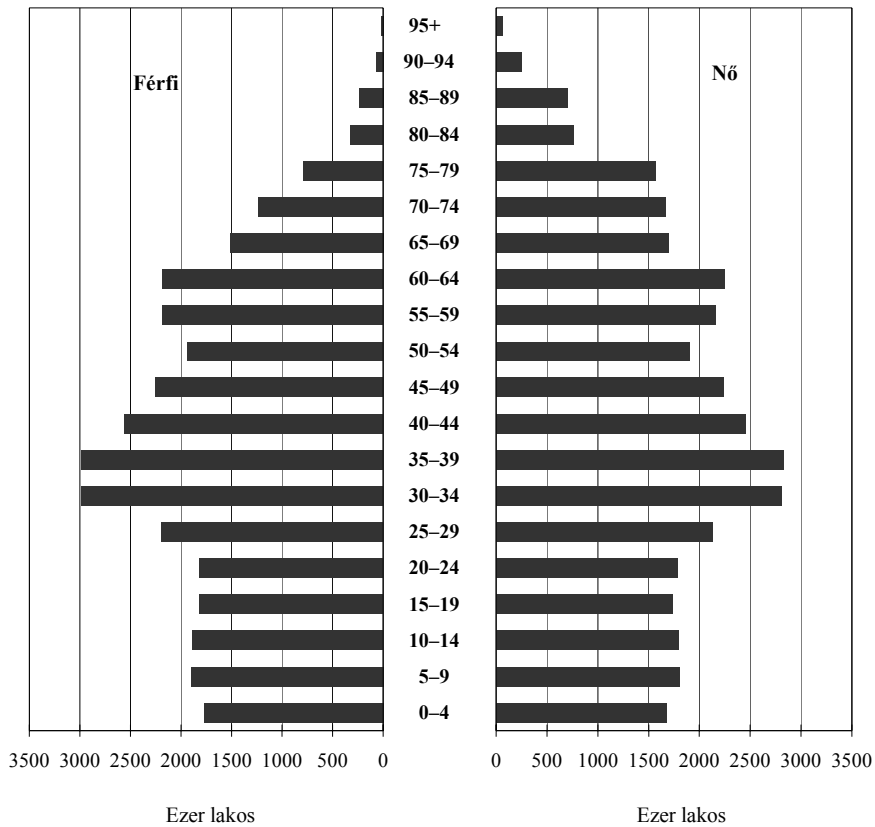
A nemzetközi vándorlás eltérő szerepet játszott a két ország népességszámának alakításában. Főleg ennek mértékében és időbeli lefutásában vannak lényeges különbségek. Németországnak az 1980-as évek közepe óta folyamatosan pozitív a vándorlási egyenlege, ami az ország újraegyesítése előtt nem csekély mértékben a keleti országrészből és a környező országok német ajkú népességének bevándorlásából adódott. Ez a forrás azonban az ezredforduló éveire kifulladásra, lényegében megszűnt, és a nem német ajkú bevándorlók aránya is mérséklődött. A két ország nemzetközi vándormozgalma annyiban hasonlít egymásra, hogy az 1990-es évektől megfigyelhető pozitív magyar vándorlási egyenleg is főleg a környező országok magyar ajkú lakosságának bevándorlásából adódott, aminek még vannak, de ugyancsak végesek a forrásai. Tény ugyanakkor, hogy Németország lakosságának számbeli növekedésében, ha nem is kizárólagosan, de számottevően közrejátszott a külföldiek bevándorlása, míg a magyar népességszám csökkenését ez ideig a nemzetközi vándorlás csak mérsékelni tudta, de annak megállítására nem volt képes.

Mindkét ország népességének korfája híven tükrözi az egyszerű reprodukció tartós hiányából adódóan a gyermeknemzedékek csökkenő létszámát a szülői nemzedékek viszonylatában. Németországban ez különösen az 1960-as évek „baby boom”-jának nagy létszámú generációjához képest feltűnő (mai 30–39 évesek), míg Magyarországon az 1970-es évek közepének születési hullámához viszonyítva (mai 20–29 évesek) alacsony a gyermekgenerációk létszáma. Németország népessége – leginkább a magasabb várható élettartam miatt – jobban előregedett, mint a magyar lakosság. A 65 éven felüliek aránya Németországban 16,3%, szemben a magyar 15,1%-kal. Ugyanakkor mindkét ország népességének korfája egy fokozatosan előregedő és hosszabb távon létszámában csökkenő népességet prognosztizál (3. ábra).

3. ábra
 A népesség száma nem és életkor szerint
 Magyarország, 2001. január 1.

Németország, 2000. január 1.

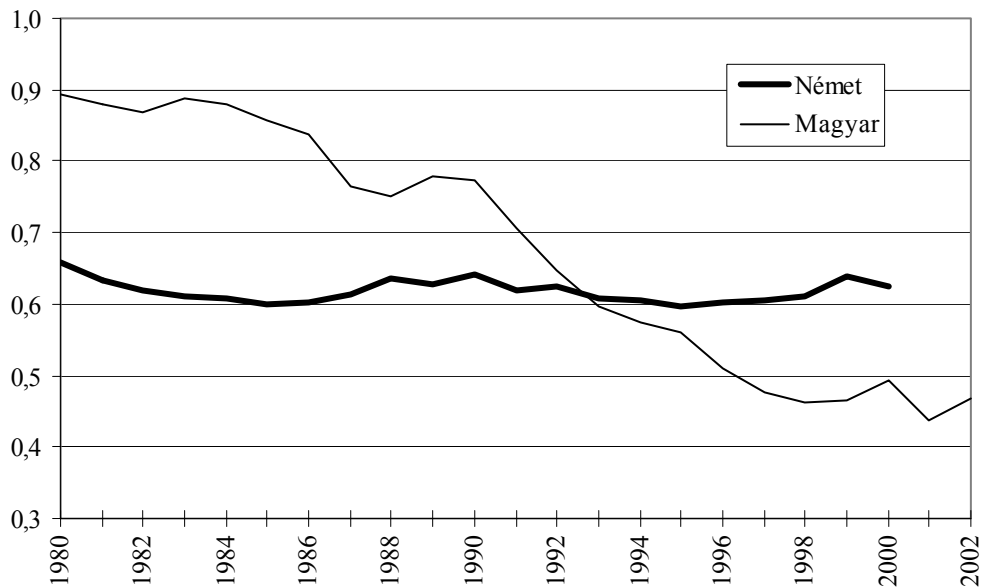

2.1. Párkapcsolatok, családalapítás

Elemzésünk szempontjából a családalapítási és gyermekvállalási szokások hasonló és eltérő jellegzetességei érdemelnek figyelmet. A tárgyalt longitudinális vizsgálatok kezdeti időpontjait tekintve főleg az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek elején tapasztalt magatartásokra, és az azóta bekövetkezett változásokra koncentrálnak. Általánosságban elmondható, hogy a vizsgált demográfiai jelenségekben Németországot inkább egy kiegyensúlyozott trend, hosszabb idő óta tartó stabilitás, míg Magyarországot a korábban kialakult magatartások gyors és radikális változása jellemezte. Az 1990-es évek elején a magyar fiatalok jóval alacsonyabb életkorban és magasabb arányban kötöttek házasságot, mint a németek. A különbséget főleg a 25 év alatti magyar nők és férfiak nagyobb intenzitású házasságkötései okozták. A házassági mozgalomban jelentős strukturális változások következtek be Németországban is, ezek azonban mintegy 15–20 évvel korábban kezdődtek. A fiatalok alacsony és egyre csökkenő házasságkötési kedvét sikerrel ellensúlyozták az „idősebb” korosztályok erősen növekvő házasodásai, ezért a házassági mozgalom egészét jellemző teljes első házasságkötési arányszám az 1980-as évek eleje óta lényegében nem változott, stabilan kevéssel 0,6 fölötti értéket mutatott. (Ez azt jelenti, hogy 100 hajadon közül valamivel több, mint 60 kötne házasságot 50 éves koráig.) Magyarországon ezzel szemben az 1980-as évek folyamán e mutató értéke 0,9-ről 0,7-re csökkent, majd az ezredforduló körüli években 0,5 alá esett. Más szóval a magyar fiatalok erősen hanyatló házasságkötési kedvét messze nem kompenzálták a 25 vagy 30 év felettiek lassan emelkedő házasságkötései, így a házassági mozgalom egésze jelentős visszaesést mutatott, és az 1990-es évek második felétől jóval a német érték alá esett (4. ábra).

Az 1990-es évek elején végrehajtott FFS (Fertility and Family Survey) vizsgálat eredményei a családalapítási szokások tekintetében mindkét országban további figyelemre méltó eltéréseket mutatnak. Ezek szerint 25 éves koráig a fiatal lányok, illetve nők döntő többsége mindkét országban már elhagyta a szülői házat, de ennek indoka lényegesen különbözik. Eddig az életkorig a magyar nők 84%-a már első partnerkapcsolatában élt, aminek túlnyomó többségét a házasság megkötését jelentette (66%). A német nőknél nemcsak alacsonyabb az első partnerkapcsolatot létesítők aránya (61%), hanem ezek jellege is más, mivel többségük az élettársi kapcsolatot választja az első párkapcsolat formájaként (42%). A német fiatalok nemcsak nagyobb arányban kezdik életüket élettársi kapcsolattal, hanem hosszabb ideig is élnek ebben az életformában. Főleg a későbbi párválasztás és a hosszabb idejű együttélés az oka annak, hogy az első házasságkötésük idején a német nők mintegy 4 évvel idősebbek voltak, mint magyar sors- vagy kortársaik. A német fiatal nők nagy része nem a párválasztás, hanem más okok következtében, főként tanulás vagy munkavállalás miatt hagyja el a szülői házat, önálló otthont teremt, vagy lakást bérel, és egyedül él a 20-as éveik második felében (22%). Az 1990-es évek elején a magyar 25–29 éves fiatal nők mindössze 2-3%-a élt ilyen életformában.

4. ábra
Teljes első házasságkötési arányszám² (nők) Németországban és Magyarországon
(1980–2002)

Az első párkapcsolatok stabilitását illetően némileg eltérő képet mutatnak a két ország FFS vizsgálatának eredményei. Németországban magasabb arányban szűntek meg az első párkapcsolatok, függetlenül attól, hogy ezek élettársi kapcsolatok vagy házasságkötések voltak. Mindemellett a német párok házasságkötés előtti élettársi kapcsolatai bizonyos értelemben jótékony hatással vannak a később megkötendő házasság stabilitására. Azok a párok, akik élettársi kapcsolat nélkül kötöttek házasságot, nagyobb arányban bontották fel házasságukat válással, mint azok, akik a házasságkötésük előtt próbaházasságban éltek. Nem így a magyar párok, akiknél a legstabilabbak azok a házasságkötések voltak, amelyeket nem előzött meg élettársi kapcsolat. A német példa alapján úgy tűnik, hogy a párkapcsolatban való életet is tanulni kell, és nem az első párkapcsolat formája, hanem annak tartalma, egymás megismerésének és elfogadásának tanulási időszaka az, ami későbbi házasság stabilitását befolyásolja. Ebben a tanulási időszakban a bukást, az „osztályismétlést” a párkapcsolat felbomlása jelenti. Mindkét ország vizsgálati eredményei szerint azok a párkapcsolatok a legsérülékenyebbek, amelyeket élettársi kapcsolattal kezdenek párok, de olyan szándékkal, hogy azt később sem kívánják, (vagy esetleg nem tudják) a házassággal „törvényesíteni”.

2.2. A termékenység és a gyermekvállalás jellemzői

A párkapcsolatok teremtésének szokásai, jellegzetességei a gyermekvállalási magatartásokat és a termékenység szintjét is befolyásolják. Ezen a területen is találunk hasonló vonásokat a két országban, de szép számmal tapasztalhatunk eltéréseket is. Mindkét országra jellemző a

² Annak valószínűsége, hogy egy hajadon nő házasságot köt 50 éves koráig.

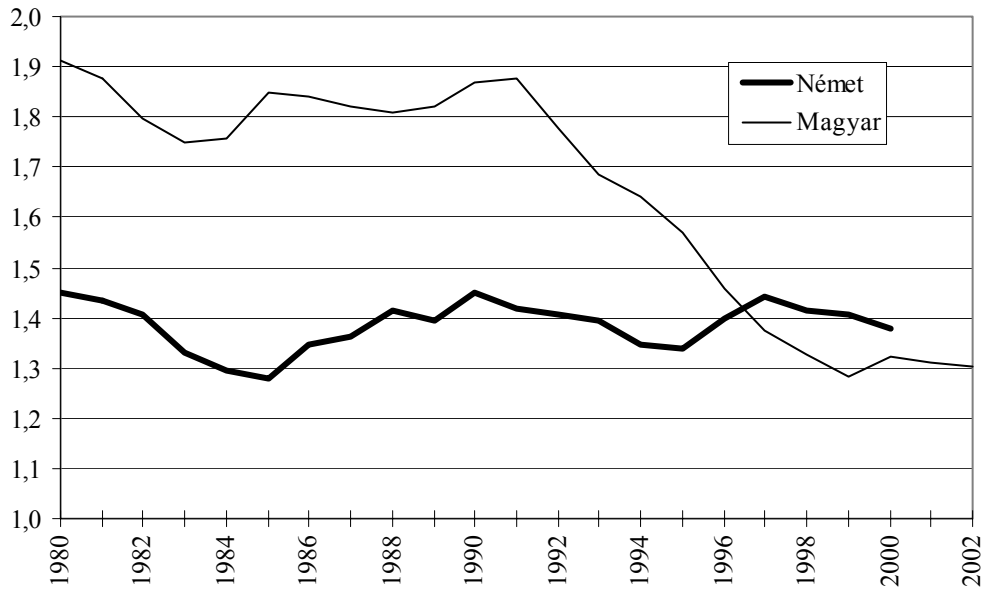
termékenység hosszabb távú csökkenő irányzata, és főként az utóbbi két évtizedben, az első és további gyermekek vállalásának későbbi időszakra történő halasztása. Ez a szülő nők átlagos életkorának jelentős emelkedésével járt együtt. Az 1990-es évek elején egy német anya átlagosan 27 évesen, egy magyar viszont 23 évesen vállalta első gyermekét. A 4 éves korkülönbség az ezredforduló idejére 3 évre mérséklődött, mivel az emelkedés mértéke a magyar anyáknál jelentősebb volt. A különbség azonban még mindig lényegesnek számít, hiszen a német elsőgyermekes anyák átlagos 28 évével szemben a magyarok 25 éves korukban vállalták elsőszülött gyermeküket.

A szülő nők életkorának emelkedése eltérően hatott a termékenység szintjére a két országban. A német példa arra hívja fel a figyelmet, hogy a későbbi gyermekvállalásnak nem feltétlenül kell együtt járnia a termékenység szintjének radikális csökkenésével. Németországban az 1970-es évek közepe óta folyamatosan emelkedett (átlagosan 4 évvel) a szülő nők átlagos életkora, miközben a termékenység szintje kisebb ingadozásokkal tarkítva 1,30 és 1,45 között mozgott (v. ö.: *Mühling–Rost 2003*) (5., 6. ábra).

Magyarországon főleg az 1990-es évek során gyorsult fel a szülő nők életkorának emelkedése, ami a termékenység szintjének radikális 1,87-ről 1,30-ra történő csökkenésével járt együtt. Ez egyben azt is jelentette, hogy az 1990-es évek második felétől a magyar termékenység a német szint alá esett. A német példa ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a kiegyensúlyozott, de hosszú távon alacsony termékenység, lett légyen annak a szülőképes kor emelkedése vagy más oka, a befejezett termékenység szintjét lényegesen és negatív irányba befolyásolja. Az 1960-as évek elején született női nemzedékek Németországban átlagosan 1,50 körüli gyermeket hoztak világra életük folyamán, míg Magyarországon, a korábbi viszonylagosan magas termékenység eredményeként, ugyanezen születési generációknak átlagosan 1,90 fölötti gyermeke született (7. ábra). Más szóval a mai magyar termékenységi szint tartós megmaradása hosszabb távon a németéhez hasonló, és a jelenleginél jóval alacsonyabb gyermekszámmal járna együtt a befejezett termékenység idején. (Megjegyzendő, hogy míg Magyarország az 1960-as évek elején, Németország húsz évvel később, az 1980-as évek elején „produkálta” világviszonylatban is a legalacsonyabb termékenységet, tíz évvel később pedig, a már az újraegyesített Németország keleti fele, a volt NDK „büszkélkedhetett” ezzel a negatív csúccsal.)

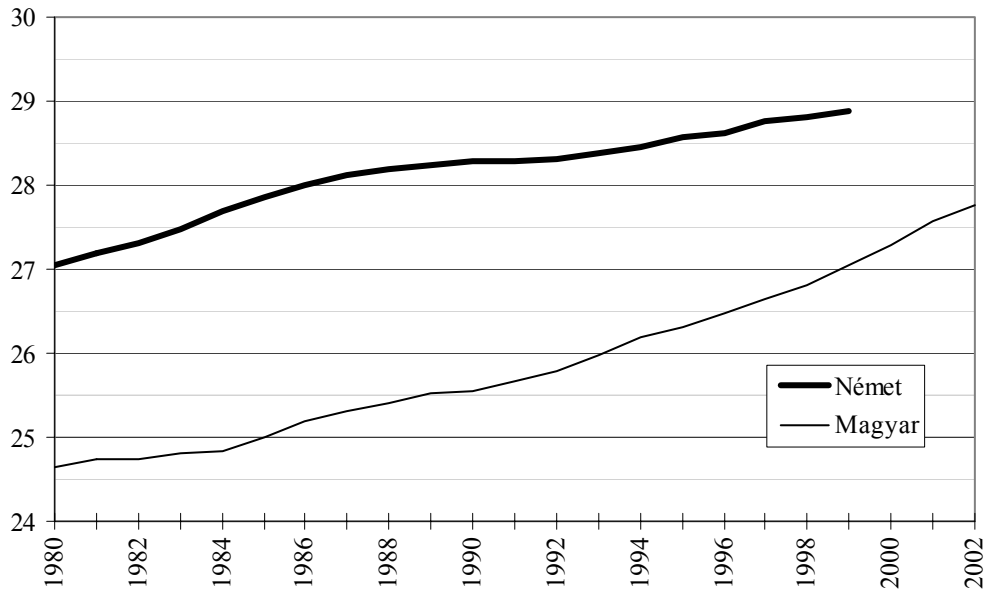
5. ábra

Teljes termékenységi arányszám Németországban és Magyarországon (1980–2002)

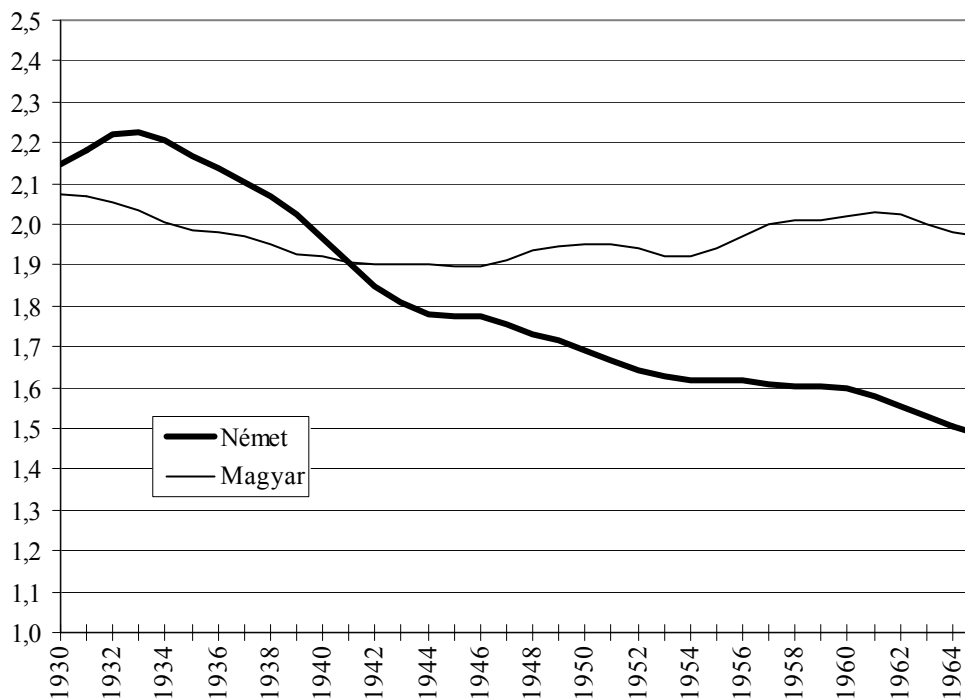
6. ábra

Szülő nők átlagos életkora (összes gyermek) Németországban és Magyarországon (1980–2002)

7. ábra

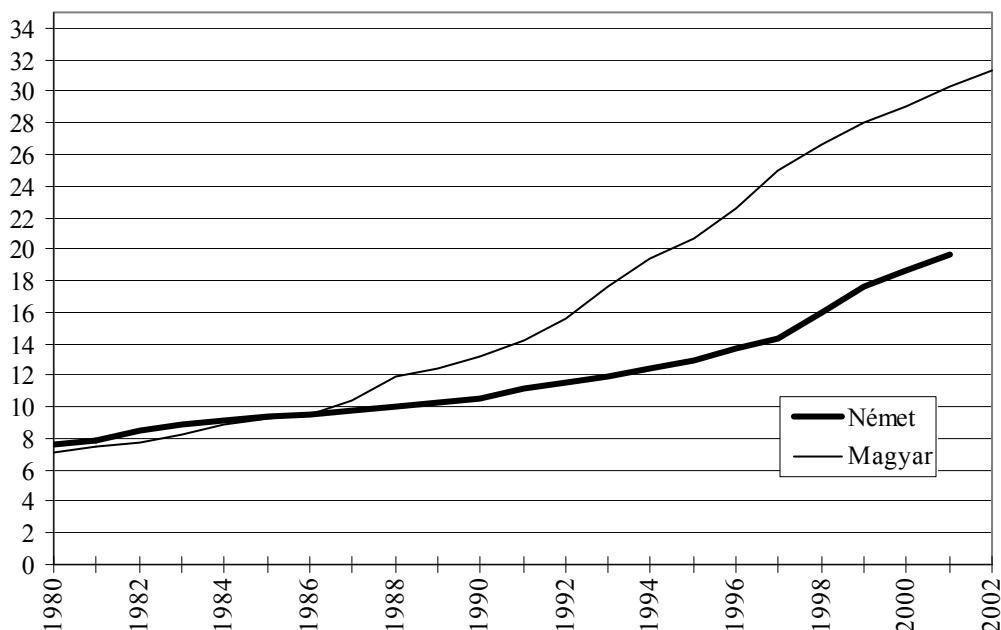
Kohorsz befejezett termékenység születési évjáratonként Németországban és Magyarországon

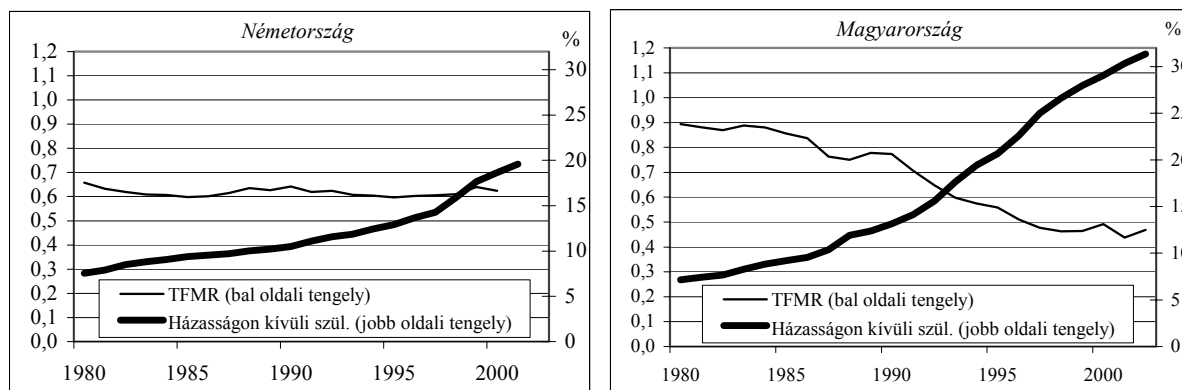
Tanulságos képet mutat a házasságon kívüli születések arányának dinamikája a két országban. Hosszú időszakon keresztül mindkét országban azonos mértékű és alacsony szintű volt a házasságon kívüli gyermekvállalás. Az 1960-as évekre jellemző 5% körüli arány több mint két évtized múlva duplázódott meg, és az 1980-as évek második felében lépte túl a 10%-ot mindkét országban. Ezt követően azonban megváltozott a növekedés dinamikája. Magyarországon másfél évtized alatt a háromszorosára emelkedett, és az ezredforduló körüli években már meghaladta a 30%-ot a házasságon kívül született gyermekek aránya. Németországban viszont ugyanezen időszak alatt kétszeresére nőtt, és 20%-ot ért el ez az arány (8. ábra).

Azt hihetnénk, és logikusnak tűnik, hogy az emberek akkor vállalnak házasságon kívül gyermeket, ha meginog a bizalmuk a házasság intézményével szemben: későbbi életkorban és kisebb arányban jutnak arra az elhatározásra, hogy egybekelnek, a gyermekeket viszont nem kötik a házassághoz, és hajlandók őket akár élettársi kapcsolatból, vagy anélkül is világra hozni. Ennek a magyarázatnak van valóságtartalma, mégsem igaz egyértelműen mindkét országra. Magyarországon ugyanis a házasságkötési hajlam radikális csökkenésével párhuzamosan emelkedett a házasságon kívül született gyermekek aránya, Németországban viszont ez nem igaz, mert a házasságkötési kedv változatlan szintje mellett nőtt a nem házas gyermekvállalás (9. ábra).

8. ábra
Házasságon kívüli születések aránya (%) (1980–2002)

9. ábra
Teljes első házasságkötési arányszám(TFMR) és a házasságon kívüli születések aránya (1980–2002)

Az FFS vizsgálat eredményei szerint a német fiataloknál gyakoribb volt azok aránya, akik élettársi kapcsolatban éltek, és jóval magasabb volt azok hányada, akik partner nélkül voltak, amikor az első gyermekük megszületett, mint a hasonló korú magyar nőknél.

Magyarországon a helyzet némileg más. Vizsgálatunk kezdetén, az 1990-es évek elején, a házasságon kívüli gyermekvállalás már valamivel gyakoribb lett, mint a német fiataloknál, de a házasság intézményével szembeni bizalom még erős volt. A magyar nők csaknem 80%-a még házasságra lépett 50 éves koráig, ami már visszalépést jelentett az 1980-as évek 90% körüli értékéhez képest, de még mindig magas aránynak számított. Az FFS vizsgálat szerint a 25 éven aluli magyar fiataloknál feleakkora (12%) volt a házasság intézményét elavultnak vélők aránya, mint a hasonló korú német nőknél (24%). A házasságon kívüli, sőt a

stabil partner nélküli gyermekvállalást viszont hasonló mértékű magas arányban fogadták el a magyar fiatalok is, mint a németek (79–80%). Különbségek főleg a gyermekek iránti szülői felelősség és áldozatkészség tekintetében mutatkoztak a két ország között. A magyar fiatalok döntő többsége még úgy vélte, hogy a szülőknek akár saját anyagi biztonságuk, jólétük és karrierjük árán is biztosítani kell gyermekük boldogságát és jövőjét (60%), míg a német fiataloknál ez a nézet már kisebbségbe szorult (28%).

Magyarországon az élettársi kapcsolatok alacsonyabb arányai mellett volt magasabb a házasságon kívüli gyermekvállalás. Ez részben azzal magyarázható, hogy a magyar fiatalok bátrabban vállalnak gyermeket élettársi kapcsolat esetén is, tehát ebből a szempontból is működik az az érzelmi motívum, hogy a gyermek utáni vágy erősebb, mint a házasság formális megkötése iránti igény. Nem beszélhetünk a magyar fiataloknál felelőtlenebb gyermekvállalásról, mert a párkapcsolatban élők fogamzásgátlási magatartása és gyakorlata nagyon hasonlóan bizonyult a két ország 30 év alatti fiataljai körében. Lényeges különbség viszont, hogy az élettársi viszonytal kezdődő párkapcsolatok Magyarországon rövidebb idő alatt, és nagyobb arányban fordultak házassággá, mint a német fiataloknál. Ebben minden bizonnyal „ösztönző” szerepet játszhat a terhesség korai felismerése és/vagy a gyermek megszületése. Az FFS vizsgálat tanúsága szerint az élettársi kapcsolattal induló párkapcsolatok 57%-a két éven belül házassággal végződött a 25–29 éves magyar nők körében, míg a hasonló korú német nőknél 32% volt ez az arány.

Az előzőekben vázolt hasonlóságok és különbségek főként az 1990-es évek elejének jellegzetes vonásait mutatták be. Tudjuk és tapasztaljuk, hogy azóta megváltoztak a demográfiai mutatók, és a demográfiai helyzetkép is, Magyarországon sokkal jelentősebb mértékben, mint Németországban. Hazánkban most is magasabb a házasságon kívüli gyermekvállalás, de ez már a korábbinál, és a német gyakorlatnál is jóval mérsékeltebb házasodási kedv, és alacsonyabb termékenység mellett történik. A 20–29 éves fiatal nőknél az élettársi kapcsolatok száma mintegy négyszeresére emelkedett 1990 óta, és a 2001. évi népszámlálás adatai szerint az összes párkapcsolatok 28%-át tették ki. Ezzel együtt még soha nem volt ilyen magas a párkapcsolat nélkül élők aránya a húszas éveikben járó nők körében (54%), ami a házaspáros kapcsolatok drasztikus visszaesésének a következménye. A házasságon kívüli születések 60%-a is ebből a korosztályból, a 20–29 éves nőktől származik. Az újabb magyar változásokra túlságosan egyszerű, bár kézenfekvő magyarázat lenne azt mondani, hogy a német családalapítási minta bizonyos jellegzetességei begyűrűztek hazánkba is, és azok a szokások honosodnak meg, amelyek a 1990-es évek elejének német gyakorlatát jellemezték. A párok nemcsak nagyobb arányban kezdik közös életüket élettársi kapcsolatban, de hosszabb ideig is élnek együtt a házasság megkötése előtt, és feltehetően terjed a házasság intézményét végleg elvetők, valamint a tartós párkapcsolat nélkül gyermeket vállalók aránya is. Ez azonban korántsem biztos, a demográfiai magatartásokban még mindig átmeneti időket élünk, és egyelőre nem látjuk a pontos végkifejletet.

A következőkben olyan első párkapcsolatokat elemzünk, amelyek házassággal kezdődtek vagy végződtek, és tartósnak bizonyultak, több mint egy évtizeden keresztül.

3. A két összehasonlított vizsgálat célkitűzése

3.1. A német vizsgálat célkitűzése

Bár a legtöbb fiatal szeretne családot, emelkedik az egész életükben gyermek nélkül maradók száma. Ez részben annak köszönhető, hogy a gyermek mellett vagy ellen szóló döntést a lehetőségek egyre növekvő választéka mellett hozzák, tehát a gyermekvállalás melletti döntés egyre inkább egyéb lehetséges életutakkal és prioritásokkal való versenyben történik. A bambergi házaspár panelvizsgálat az 1988 óta tartós házasságban élő párok családjának és partnerkapcsolatának alakulásával foglalkozik.

A bambergi házaspár panelvizsgálat eredeti célkitűzése a házasságok alakulásának egy longitudinális vizsgálat keretében való követése volt, különös tekintettel a gyermekvállalásra. Elsődleges célnak a gyermekvállalás elhalasztását okozó események vizsgálata számított. Másrészt pedig az volt érdekes, hogy a fiatal párok elképzelései mennyiben az eredeti elképzelések szerint valósulnak meg.

A megkérdezés központi célja a gyermekvállalási szándékok és a keretfeltételek részletes megismerése volt. Sok dimenzió mint lehetséges befolyásoló változó került megvizsgálásra. Abból a tézistől kiindulva, hogy a család mellett ma számos, részben azzal konkuráló egyéb életterület létezik az élet alakításában, a kutatás megtervezői nagyon sok helyet és időt fordítottak a beállítódások és értékek felmérésére. Továbbá részletes információkat gyűjtöttek a származásról és az akkori szociális hálóról, valamint az ehhez kapcsolódó elvárásokról is. A szakmai és anyagi helyzet a lakáshellyel együtt nemcsak a párok aktuális helyzetére nézve, hanem a családalapítás feltételei szempontjából, és a gyermekvállalással járó változásokkal kapcsolatos elvárásokra vonatkozóan is megvizsgálásra került. Nem utolsó sorban a vizsgálat tematikája kitért a háztartáson belüli munkamegosztásra, és a párkapcsolattal való elégedettségre, mint lehetséges befolyásoló faktorokra is.

A vizsgálatnak volt egy másik súlypontja: fontos kérdés volt ugyanis, hogy a párok mennyire fogadták el az akkoriban bevezetett nevelési támogatásról szóló törvényt, így a kérdések kitértek a nevelési szabadság és az anyasági ellátások kihasználására, és azok értékelésére is. Az akkori NSZK-ban 1986-ban hatályba lépett egy törvény a gyermeknevelési díjról. Ennek a törvénynek a bevezetésével az volt a cél, hogy érezhető mértékben enyhítsék a gyermekvállaláskor jelentkező anyagi terheket, és egyúttal elismerjék a gyermeknevelést, mint egy társadalmilag lényeges családi tevékenységet. Másfelől azonban a család és a munka jobb összeegyeztethetőségének a megteremtése, illetve a gyermekkel, gyermekekkel való intenzívebb törődés lehetőségének a biztosítása is e törvény céljai között szerepelt. Ezért a követéses vizsgálat egyik lényeges célkitűzése volt, hogy hozzájáruljon ennek a családpolitikai intézke-

décsomagnak az értékeléséhez. A longitudinális jellegű megközelítés ugyanis lehetővé tette, hogy az említett intézkedések fiatal családokra gyakorolt esetleges hatásait figyelemmel lehessen kísérni.

Így összességében a vizsgálat során egyedülálló adathalmaz állt össze: egyrészt információk állnak rendelkezésre egy házassági kohorsz teljes termékeny életszakasáról, másrészt – köszönhetően annak, hogy a házaspárok mindkét tagjától gyűjtöttek adatokat - elemezni lehet a konkrét párkonstellációkról nyert információkat is. Ebben a tanulmányban azonban – ahogy már említettük – az összehasonlíthatóság érdekében sajnos elsősorban csak a nőktől szerzett adatok kerülnek elemzésre.

3.2. A magyar vizsgálat célja

Magyarországon hosszú idő óta létezik kormányzati szándék a kedvezőtlen népesedési helyzet megváltoztatására. Ennek érdekében történtek és történnek olyan családpolitikai intézkedések, amelyek a gyermekes családok helyzetén kívánnak javítani, és a gyermekvállalási kedvet szeretnék növelni. A családpolitikai intézkedések fogadtatását, a termékenységi preferenciákra történő hatását, reprezentatív vizsgálatok segítségével lehet feltárni. Ezért rendszeresen történtek keresztmetszeti és követéses vizsgálatok is, amelyek főleg a gyermekvállalási kedvet és szándékokat, illetve az eredeti tervekhez viszonyított kedvező vagy kedvezőtlen változásokat, és ezek okait vizsgálták. Ilyen szándékkal indult házassági longitudinális vizsgálat 1991-ben, amikor fiatal – egy éven belül házasságot kötött – párokat kérdeztünk életkörülményeiről, terveikről, lakásviszonyaikról, családtervezési elképzeléseikről. A rendszerváltás fiatal házas nemzedékeiről van szó, akik optimistán tekintettek jövőjükre. Az ezt követő évtizedben sok minden történt, a társadalom, a gazdaság és a demográfiai magatartások területén is. Mi lett a vizsgált fiatal nemzedékek sorsa, mit sikerült megvalósítani, és mit kellett elhalasztani vagy feladni korábbi terveikből. Hogyan élték át az 1990-es évtized radikális társadalmi gazdasági változásait, és hová jutottak egzisztenciális, családi- és lakáskörülményeiket tekintve.

A házassági kedv csökkenése mellett instabillá váltak a házastársi kapcsolatok. Magas a válással végződő párkapcsolatok száma és aránya. Milyen tényezők játszanak szerepet a családstabilitásban, mik a konfliktusok forrásai, és mikor végződnek azok a házasság felbomlásával. Hogyan befolyásolta mindez az elvált nők anyagi és lakáskörülményeit, valamint gyermekvállalási magatartását. Ezeket a témaköröket kívánta vizsgálni, és a felvetett kérdésekre választ adni a 2001-ben megismételt adatfelvétel.

A vizsgálat eredményeit 2003-ban publikálta a KSH magyar és angol nyelven (*Kamarás-Szukicsné 2003a; 2003b*). Jelen kiadvány mind tematikáját nézve, mind a vizsgálatba bevont

minta elemszámát tekintve szűkebb körű, mivel csak az első, a házasságmegkötésekor gyermektelen, és stabil, azaz tíz éves házasságtartam után is fennálló párkapcsolatokra vonatkozik. Cél a mindkét vizsgálatban szereplő és érdeklődésre számot tartó közös témakörök feldolgozása és elemzése volt.

A következőkben bemutatásra kerülő, a két vizsgálat alapján készített elemzésünk mintájáról, a közös alapsokaság pontos meghatározásáról, valamint az adatbázisok összehasonlíthatóságának módszertani korlátairól a tanulmány végén, a *12. fejezetben* írunk részletesen.

4. A párkapcsolat fejlődése és az azzal való elégedettség

4.1. A házasságkötés folyamata német és magyar pároknál

A későbbi konkrét eredmények összevetése szempontjából is igen lényeges, hogy tisztázzuk: az 1980-as 90-es évek fordulópontján Magyarországon egészen máshogy alakult a fiatalok életútja, mint Németországban.

Németországban 1988-as adatgyűjtéskor a nők általában 22–27 éves koruk között házasodtak. A mintában a feleségek 68%-a, tartozott ebbe a korcsoportba (az átlagos házasságkötési életkor 26 év volt). A házasságot Németországban általában, az esetek kétharmadában, megelőzi egy több mint 3 évig tartó „együttjárás”. Sőt a német házasságok négyötödében (79%) a párok már a házasságkötésük előtt együtt éltek élettársi kapcsolatban. Ennek a házasság előtti együttélésnek a tipikus időtartama egy-három év a házasságkötést megelőzően. A házasságkötés után néhány hónappal (az első adatfelvételkor) az ifjú házaspárok négyötöde bérelt – tehát nem saját tulajdonú - lakásban lakott. Szinte kivétel nélkül, az esetek 96%-ában, olyan lakásban laktak az ifjú párok, amelyben rajtuk kívül nem lakott senki (v. ö.: *Vaskovics és tsai 1997*).

Magyarországon 1990–91-ben lényegesen fiatalabb korban házasodtak a nők, a mintában 69%-uk tartozott a 19–23 éves korcsoportba. Az átlagos házasságkötési kor 23 év volt. Talán a fiatalabb életkorból következik, hogy a házasságkötést megelőző együttjárás átlagos hossza is lényegesen rövidebb, mint Németországban. Az együttjárás tipikus hossza fél és három év között van. A házasságkötést az esetek csaknem háromnegyedében (72%), nem előzte meg együttélés, tehát a jellemző az volt, hogy az ifjú házaspárok közös háztartásvezetési tapasztalatok nélkül kötöttek házasságot. Sőt, a párok jelentős része a házasságkötés után sem rendelkezett saját önálló lakással vagy házzal. Az első adatgyűjtés idején a feleségeknek csak 35%-a nyilatkozott úgy, hogy az a lakás, amelyben laknak saját tulajdonuk vagy bérleményük. Ekkor az ifjú párok 36%-a még a szülői háztartásban élt, valamivel nagyobb arányban (21%) a feleség, mint a férj (15%) szüleinél. A párok maradék 29%-éka valamilyen átmeneti körülmények között élt: például egy nagyszülő ideiglenesen kiürített lakásában, vagy ismerősnél stb.

Megvizsgálva azt, hogy mi állhat a házasságkötések ezen előkészítetlensége mögött egy fontos típusképző tényezőt találunk. Magyarországon a házasságkötések esetén jellemző volt, hogy a terhességet (az anya teherbe esését) követte a házasság. A tartós első házaspárok

mintájában csaknem 40% volt azon párok aránya,³ akik már gyermeket vártak a házasságkötés pillanatában.

A Magyarországra jellemző korai házasságkötés részben azzal magyarázható tehát, hogy sokkal több nő volt már a házasságkötés előtt terhes, mint Németországban. Eme magas arány mögött minden valószínűség szerint részben azt a társadalmi nyomást feltételezhetjük, amely egészen a 90-es évek közepéig erős volt Magyarországon, és arra ösztökélte az ifjú párokat, hogy ha „jön a gyermek”, akkor a születése időpontjára „legalizálják” a kisbabát, hogy „legyen apja a gyermeknek”. Ennek fényében nem meglepő az a népmozgalmi statisztikákból megállapítható adat, miszerint a 90-es évek elején Magyarországon a házasságon kívül fogant (és megtartott) gyermekek többsége már házasságban született meg.⁴

Ha elválasztjuk azokat a házaspárokat, akik már gyermeket várva házasodtak össze, azoktól a pároktól, akik csupán a házasságkötés után vállaltak gyermeket, két egymástól elkülöníthető házasságkötési mintát, típust figyelhetünk meg. Az első házasodási mintában a házasságkötés megelőzte a gyermekvállalást, míg a második mintában a terhességet követte a házasság. A két típus között egyéb szempontokból is jelentős különbségek állapíthatók meg.

Az első minta esetén a házasulandók átlagos életkora, és átlagos iskolai végzettsége is magasabb, a házasság pedig az átlagosnál hosszabb együttjárás után jön létre. Ezeket a házasságokat viszont az átlagosnál ritkábban (23%) előzte meg együttélés.

A második házassági minta – vagyis a gyermeket várva házasodók – esetén alacsonyabb az átlagos házasodáskori életkor, rövidebb ismeretség előzi meg a házasságot, ugyanakkor átlag feletti (34%) a valószínűsége annak, hogy a párok már a házasságkötés előtt élettársi kapcsolatban éltek. A második házasodási minta követése valamivel nagyobb arányban jellemző az alacsonyabb iskolai végzettségű nőkre.

Nagyon érdekes – és némiképp váratlan – módon azonban az adatok tanúsága szerint az önálló háztartás alakításának időpontját tekintve nincs lényeges különbség a két mintában. A házasságkötés után néhány hónappal lezajló első adatgyűjtéskor egyenlő arányban éltek mindkét házasodási mintát követő párok a szülőkkel (apósokkal, anyósokkal) közös háztartásban. Az első házasodási mintát követők helyzete annyiban tekinthető mégis jobbnak, hogy közülük többen tartották megfelelőnek lakáskörülményeiket. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy körükben néhány százalékkal magasabb a saját tulajdonú, vagy saját jogon bérelt lakások aránya a házasságkötés után, mint a második mintát követő házasságok esetén.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a családalapításhoz vezető életutak alapvetően eltértek a múlt század 80-as 90-es éveinek fordulóján Németországban és Magyarországon. Míg Németországban a megismerkedést időrendben a saját háztartás alapítása (élettársi

³ Ez az arány pontosan megfelel az összes első házasság esetén mért aránynak, vagyis a terhesen kötött házasságok stabilitása nem számít jelentősen rosszabbnak, mint a többi házasságé.

⁴ Azóta mind az értékrend, mind a magatartás jelentősen megváltozott. 2001/2002-ben az *Életünk fordulópontjai* vizsgálat adatai szerint a 18–29 éveseknek már csak 47%-a vélekedett úgy, hogy ha egy élettársi kapcsolatban terhes lesz a nő, és szeretnék megtartani a gyereket, akkor fontos, hogy a gyermek megszületése előtt házasságot kössenek. A népmozgalmi statisztikákból pedig megállapítható, hogy a házasságon kívül fogant gyermekek többsége – mintegy háromnegyede – ma már házasságon kívül is születik meg.

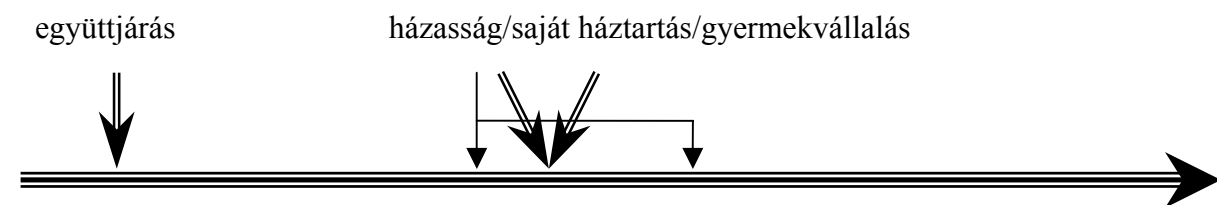
kapcsolat), a házasságkötés, és a gyermekvállalás követte, addig Magyarországon az utóbbi három esemény időben összecúszott, és sorrendjük is többé-kevésbé esetleges. Ez az időbeli összecúszás tette lehetővé, hogy a házasságkötés és a gyermekvállalás átlagosan fiatalabb életkorban történt Magyarországon, mint Németországban. Az életutak tipikus mintázatait próbálja meg összefoglalni a 10. ábra.

10. ábra
Házasságkötési minták Németországban és Magyarországon

NÉMETORSZÁG

MAGYARORSZÁG

4.2. Elvárások a házassággal kapcsolatban

Az 1. és 5. adatfelvételi hullám között a német nők házassággal való elégedettségének értelmezéséhez szükséges a megkérdezettek jó házassággal kapcsolatos elképzeléseinek az elemzése. Az „Itt különböző elképzeléseket sorolunk fel, melyek egy jó házassághoz kapcsolódnak” kezdetű kérdésünknek az volt a lényege, hogy megismerjük a válaszadóknak a „jó házassághoz” kötődő ideálképeit (1. táblázat).

Az adatokat megfigyelve feltűnő a magas igény szint, amelyet a feleségek a házasságkötéskor egy jó házassághoz szükségesnek tartottak. A német megkérdezettek házasságkötéskori megítélése szerint a házastársi hűség a jó házasság elengedhetetlen része. A megkérdezettek kb. 97%-a fontosnak tartotta a párkapcsolatban a hűséget (ebből 70% nagyon fontosnak). Igen sokan fontosnak tartották, hogy a partner biztonságot és védelmet nyújtson, hasonlóan fontosnak érezték egymás kölcsönös elismerését is. Ez vonatkozik az együtt töltött idő fontosságára („Fontos, hogy elég időnk legyen, amelyet tényleg csak egymásra szánunk”), ugyanakkor az egyéni szabadságot is nagyon jelentősnek tartotta az ifjú feleségek többsége. Feltűnik, hogy a megkérdezettek szerint az időnként előforduló konfliktus összeegyeztethető a jó házassággal, a megkérdezettek 74%-a volt a házasságkötés után ezen a véleményen.

1. táblázat
Német feleségek elképzelései a jó házasságról összesen 2002/1988 (%)

	2002				1988			
	Nem fontos	Kevésbé fontos	Fontos	Nagyon fontos	Nem fontos	Kevésbé fontos	Fontos	Nagyon fontos
Fontos, hogy elég időnk legyen, amelyet tényleg csak egymásra szánunk	0,5	12,0	46,4	41,1	–	3,8	41,1	55,1
Fontos, hogy partneremmel lehetőleg sok dologról tudjak beszélgetni	–	3,9	33,6	62,5	–	1,4	30,5	68,0
Fontos, hogy mindig bízni tudjak partneremben	–	0,7	11,2	88,1	–	0,4	10,4	89,2
Szükségem van egyéni szabadságra	1,6	12,9	52,9	32,6	1,3	17,1	60,4	21,3
Nem szabad, hogy veszekedjünk	25,5	49,6	21,9	3,0	19,1	55,1	20,5	5,2
Szexuálisan mindennek rendben kell lennie	1,4	23,4	62,6	12,6	1,6	22,3	64,6	11,5
Fontos, hogy partnerem elismerjen	0,2	1,4	38,8	59,6	–	1,6	39,7	58,6
Fontos, hogy partnerem biztonságot és védelmet nyújtson számomra	1,2	9,0	46,1	43,6	0,5	10,6	49,4	39,5
A partnereknek hűnek kell lenniük egymáshoz	0,9	3,5	27,3	68,3	0,2	3,2	26,3	70,3
Fontos, hogy partnerem megértő legyen	–	2,9	51,5	45,6	–	0,2	42,8	57,0
Fontos a magas fokú harmónia és egyetértés	2,0	20,4	57,4	20,2	1,1	9,5	60,1	29,3
Fontos, hogy olyan lehessen, amilyen vagyok	0,4	3,2	41,8	54,6	1,3	3,8	37,5	57,5

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 1988, 2002.

A következő lépésben megvizsgáljuk, hogy a jó házassággal kapcsolatos elvárások a házasságban töltött évek során változtak-e, és ha igen, milyen irányban. Az 5. adatfelvételi hullám házaspárjainál, tehát azoknál a pároknál, melyek az évek során nem váltak el, gyakorlatilag változatlanok maradtak a jó házassággal szembeni elvárások! A megkérdezett pároknál tehát a fent említett igények nagyon stabilnak bizonyultak, a megkérdezett nők és – az itt részletesen nem elemzett - férfiak esetében egyaránt. Átrendeződések általában csak a fontos és a nagyon fontos válaszok között fordultak elő. Az egymásra szánt idő, illetve a magas fokú harmónia és egyetértés volt az a két állítás, ahol a „kevésbé” fontos állítások aránya valamelyest nőtt, de ez az eltérés sem mutat valóban komoly mértéket.

Az adatokból tehát az olvasható ki, hogy a feleségeknek a jó párkapcsolattal szemben támasztott magas igényei az idő múlásával párhuzamosan nem csökkennek. Ezzel a stabilan magas igényszinttel szemben áll viszont a párkapcsolattal való elégedettség csökkenő mértéke (ld. a következő fejezetet). Ebből arra következtethetünk, hogy megmaradnak az ideális elképzelések mint a konkrét viselkedés állandó mércéi. Az eddig felbomlott házasságok feltehetően e magas elvárások miatt mentek tönkre.

A gyermekek megléte a házasságban töltött évek során – bár nem nagymértékben – módosítja a jó házassággal és párkapcsolattal szembeni elvárásokat. Mind az anyák, mind az apák kisebb része tartja fontosnak, hogy elegendő idejük maradjon egymásra, és hogy meglegyen a saját szabadságuk. Azt is ritkábban várják el, hogy ne legyen veszekedés a partnerek között.

A magyarországi vizsgálat során ugyancsak feltérképeztük, hogy a kérdezett párok bizonyos tényezőket mennyire tartanak fontosnak egy sikeres házassághoz (2. táblázat). Az adatok azt mutatják, hogy az ifjú magyar feleségek német társaikhoz hasonlóan a házasságkötéskor szintén igen sok dolgot tartottak nagyon fontosnak. Több mint kétharmaduk nagyon fontosnak tartotta a kölcsönös megértést és türelmet; a hűséget; a közös gyermeket, gyermekeket; a boldog szexuális kapcsolatot. A háztartási munkák megosztása; a közös ízlés és érdeklődés; a jó lakás a többség számára az „elég fontos” kategóriába tartozott. A felsorolt nyolc tényező közül egyedül az azonos társadalmi háttér tartotta a kérdezettek többsége (több mint kétharmada) jelentéktelennek a sikeres házasság szempontjából.

Bő évtized elteltével szintén az elképzelések nagy stabilitásával találkozunk, a tartós házasságokban élők elképzelései alapvetően stabilak maradtak, továbbra is igen magas igényeket tükröznek. A legjelentősebb elmozdulást éppen azon tényező esetén figyelhetjük meg, amely egyedülként a többség számára nem volt fontos a házasságkötés után: az azonos társadalmi háttér fontossága érdekes módon valamelyest felértékelődött.

2. táblázat
Magyar feleségek elképzelései a sikeres házasságról 1991, 2001 (%)

	2001			1991		
	Lényegte- len	Elég fontos	Nagyon fontos	Jelenték- telen	Elég fontos	Nagyon fontos
Kölcsönös hűség	0,4	10,7	88,9	0,5	11,1	88,5
Háztartási munkák megosztása	19,3	61,5	19,2	15,9	68,8	15,4
Boldog szexuális kapcsolat	0,7	26,6	72,9	0,8	25,7	73,4
Azonos társadalmi háttér	52,7	38,6	9,1	67,2	27,0	5,8
Kölcsönös megértés és türelem	0,3	9,9	89,8	0,3	10,2	89,6
Közös gyermek(ek)	6,2	23,3	70,6	2,5	23,2	74,4
Közös ízlés és érdeklődés	14,7	67,2	18,1	15,7	68,9	15,4
Jó lakás	11,1	52,7	36,2	8,4	49,2	42,5

Forrás: „Longi” 1991, 2001.

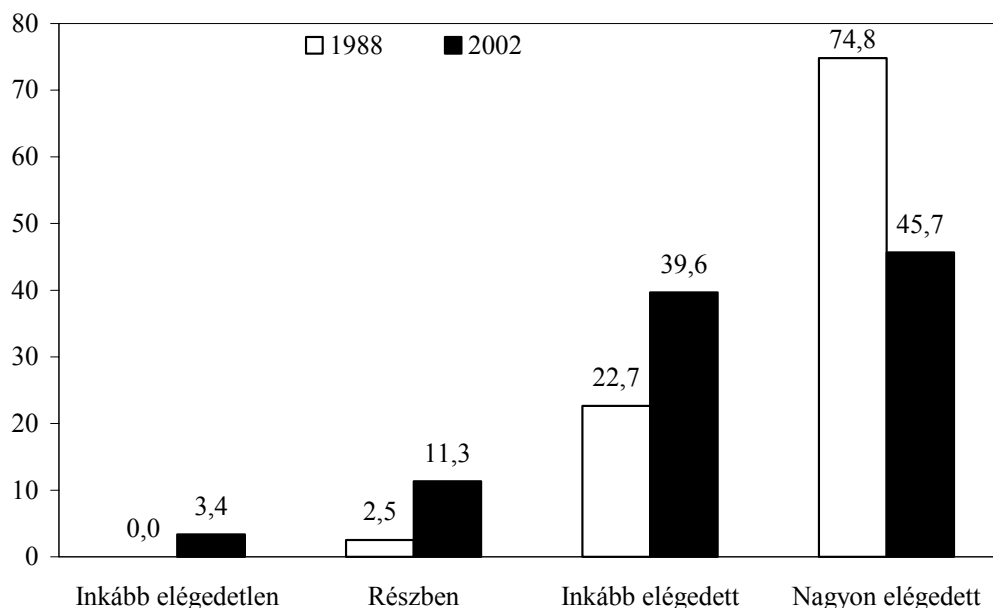
A német adatok lehetőséget nyújtanak a férjek és feleségek házassággal kapcsolatos elvárásainak összevetésére. Abból az ismert tényből (pl. Engstler–Menning 2003) kiindulva, hogy több nő akar elválni, mint férfi, várható lett volna, hogy 14 év után a házassággal kapcsolatos elképzelésekben nemek szerint nagy különbségek lesznek. Ez azonban nincs így. A német nők és a férfiak házassággal szembeni elvárásai egyaránt nagyon magasak (vö. Rost és tsai. 2003).

4.3. A házassággal való elégedettség, boldogság

A házasságkötés után Németországban nagyon magas volt mind a boldogság szintje, mind a házassággal való elégedettség. Ez a kép, mind a boldogság, mind az elégedettség esetén részben megváltozott az idő múlásával.

Ha csak azokat a német nőket nézzük, akiket az 5. adatfelvételnél is meg tudtak kérdezni, és az 1988-as válaszaikat összevetjük a 2002-es válaszaikkal, akkor látható, hogy a „nagyon elégedettek” aránya 75%-ról 46%-ra visszaesett, és azoké, akik „inkább elégedetlenek” vagy „részben elégedettek”, 2,5%-ról 15%-ra emelkedett (11. ábra). A nem dolgozó és a három vagy több gyermekes anyák között átlag feletti a nagyon elégedettek aránya.

11. ábra
Német feleségek házassággal való elégedettsége 1988, 2002 (%)

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 1988, 2002.

Azoknak, akik a kezdetekben nagyon elégedettek voltak a házasságukkal 53%-a 2002-ben is nagyon elégedett (3. táblázat). Az inkább jellemző elégedettségcsökkenés mellett viszonylag sok az olyan nő is, akinek az évek során nőtt a házassággal való elégedettsége. Így az 1988-ban „inkább elégedettek”-nek 24%-a az utolsó adatfelvétel idején „nagyon elégedett” volt a házasságával.

3. táblázat
Házassággal való elégedettség 2002-ben nem, gyermekszám és foglalkoztatottsági helyzet szerint (%)

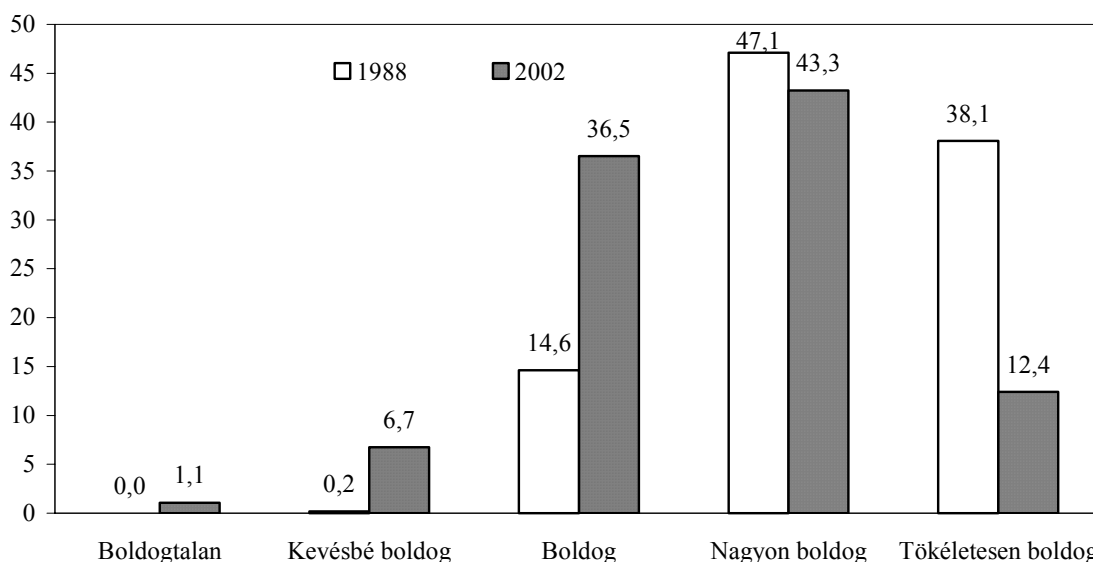
Elégedettség/ Elégedetlenség	Nem		Gyermekek száma (nők)			Foglalkoztatottsági helyzet (nők)		
	Nő	Férfi	0	1–2	3+	Nem foglalkoztatott	Rész-munkaidő	Teljes munkaidő
Inkább elégedetlen	3,4	1,3	1,9	3,6	3,0	1,3	4,6	2,6
Részben	11,3	8,0	13,5	11,1	11,0	10,6	11,1	12,8
Inkább elégedett	39,6	35,1	34,6	41,6	34,0	33,8	41,5	43,6
Nagyon elégedett	45,7	55,6	50,0	43,6	52,0	54,3	42,8	41,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Személyek száma, n=	565	527	52	413	100	151	325	78

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 2002.

Meg kell jegyeznünk, hogy e tekintetben különbségek vannak a német férfiak és nők között: bár a nők többsége elégedett vagy nagyon elégedett a házasságával, de az elégedetlenség aránya körükben magasabb, mint a férfiaknál.

A párkapcsolat minőségét a német adatfelvétel során egy másik indikátorral is mérték, azzal, hogy az érintettek mennyire érzik magukat boldognak a házasságukban (12. ábra). Mindössze a feleségek 8%-a tartja házasságát jelenleg boldogtalannak. Mindenki más boldognak (36,5%) vagy nagyon boldognak (43%) érzi a házasságát; a megkérdezettek több mint egytizede (12%) pedig tökéletesen boldognak tartja a házasságát. Ha ezeket az adatokat összevetjük a házassággal való elégedettség adataival, akkor feltűnő a házasság többnyire pozitív megítélése még 14 év után is, még akkor is, ha már nem olyan euforikusan ítélik meg a házasságot, mint közvetlenül a házasságkötés után, amikor nagyon sokan tökéletesen vagy nagyon boldognak érezték magukat. Csak kevés olyan nő van, aki boldogtalannak vagy kevésbé boldognak érzi magát a házasságában.

12. ábra
Boldogság a házasságban 1988 és 2002 (%)

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 1988, 2002.

A „Milyen boldog most a házasságában?” című kérdésre adott válaszok alátámasztják a házassággal való elégedettséggel kapcsolatban leírt trendet: a német megkérdezettek a házasságuk boldogságát hasonlóan ítélik meg, mint 14 évvel ezelőtt. Két szempontból tapasztalható különbség: a „kevésbé boldog” házasságok száma emelkedik, és lényegesen kevesebb megkérdezett tartja házasságát „tökéletesen” boldognak. Ennek megfelelően többen érzik házasságukat boldognak, így összességében továbbra is pozitív a házasság megítélése.

Ha azonban a nők válaszait összevetjük férjeik vélekedésével - erre a német kutatás lehetőséget biztosított -, megállapíthatjuk, hogy jelentős különbségek vannak férfiak és nők között: a nők között több a boldogtalan.

A német kutatásban a házassággal való elégedettséget más kritériumok szerint is vizsgálták, pl. megkérdezték a hosszantartó házasság „titkát”. A kérdést nyíltan tették fel („Sok házasság tartósan stabilnak bizonyul. Mit mondana Ön személyes tapasztalatai alapján: miben áll a hosszantartó házasság „titka”?”); a válaszok alátámasztják azokat az eredményeket, amiket az ideális házasság jellemzőiként leírtunk. Leggyakrabban itt is a hűséget, egymás kölcsönös tiszteletét, a problémák közös megoldását és megbeszélését, valamint a csúcs- és mélypontok közös megélését említették. Sok esetben első helyen állnak olyan tulajdonságok, mint pl. az őszinteség, a tolerancia, a másik szabadságának elfogadása, megbocsátás és nyitottság, krízisek megoldására való kölcsönös törekvés, meg lehessen bízni a másikban, nehéz helyzetben is összetartani és kompromisszumokat találni, valamint elegendő időt szánni egymásra.

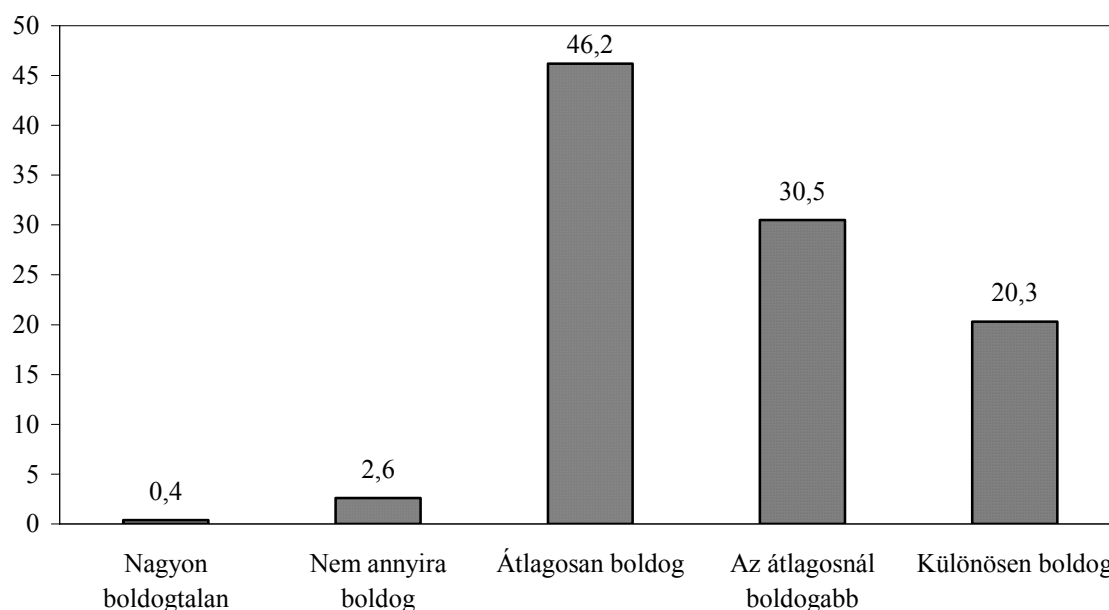
Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg a német nők házasságukkal való elégedettségének változásáról: a partnerkapcsolat iránt 14 év házasság után hasonlóan magas elvárásokat támasztottak, mint a házasság kezdetekor. Az elvárásoknak a meg nem valósulása az oka többnyire az elégedetlenségnek, illetve a válságoknak. Másként megfogalmazva: A házasságkötéskor a jó házassághoz szükségesnek tartott elvárásokat a házaspárok többsége nem „illesztette hozzá” egy esetlegesen másképp alakuló kapcsolathoz. Ezzel szemben ez az elvárásszint továbbra is mérce a társ megítélésekor. Mivel ezeknek a nagyigényű feltételeknek a férfiak a konkrét viselkedésükkel nem felelnek meg tökéletesen, így a feleségek partnerkapcsolatukkal gyakran elégedetlenebbek, mint a férjek.

A házasságkötés után felvett magyar kérdőívben nem szerepeltek a házassággal való elégedettségre vonatkozó kérdések, így ebben a kérdéskörben információink csupán már a tartós házasságban élőkötől, a házasságkötés után 11 évvel állnak a rendelkezésünkre. Ekkor a válaszadók 20%-a érezte úgy, hogy a házassága „különösen boldog” 30%- érezte úgy, hogy házassága „boldogabb, mint általában a más házasságok”, 46% érezte házasságát átlagosan boldognak. A „nagyon boldogtalan” és a „boldogtalanabb, mint általában a más házasságok” válaszokat összesen csupán a válaszadók 4%-a választotta. Magyarországon – szemben Németországgal - nem lehetett nagyon jelentős összefüggést megfigyelni a vállalt gyermekek száma és a házasság értékelése között.

Az adatokból azonban úgy tűnik, hogy a gyermektelen, illetve a sokgyermekes (három vagy több) anyák között valamivel átlag feletti a magukat különösen boldognak vallók aránya, míg a kétgyermekesek közül az átlagnál valamivel többen vallották magukat „olyan boldognak, mint általában más házasság”. Míg az egy- és kétgyermekesek között a „különösen boldogak” és az „átlagnál boldogabbak” együttes aránya valamivel 50%, addig a gyermekteleneknél és a három- vagy többgyermekeseknél ez az arány 56%. Ez az enyhe „U” alakú összefüggés független a feleség iskolai végzettségétől, mindegyik iskolázottsági szinten megtalálható.

A feleség iskolai végzettsége és a házasság értékelése között viszont erőteljes összefüggést figyelhetünk meg Magyarországon. Minél magasabb a feleség végzettsége, annál nagyobb eséllyel nevezi boldognak házasságát. Az alapfokú, vagy alacsonyabb végzettséggel rendelkezők 41%-a, a középfokú végzettségűek 53%-a, a felsőfokúak 61%-a nevezte házasságát különösen boldognak vagy az átlagnál boldogabbnak.

13. ábra
Mennyire boldog a házasság 2001 (%)

Forrás: „Longi” 2001.

Ezek az adatok arra utalnak, hogy 11 házasságban töltött év után a német és a magyar feleségek között nincsenek jelentős különbségek a házasságuk boldogsága tekintetében. Ezek a házasságok, melyek időközben már régebb óta tartanak, valószínű, hogy „hosszan tartó házasságok” lesznek, ugyanis ezek közül csak kevés az elégedetlenek aránya. Népmozgalmi statisztikai adatok azt mutatják, hogy Németországban a házasságok egy jelentős része a házasságkötés után néhány évvel felbomlik (*Engster–Menning 2003*). Ebben persze az is szerepet játszik, hogy a német házaspárok nagy része a házasság előtt éveket élettársi kapcsolatban élt. Magyarországon is jelentős arányú – de a 90-es években csökkenő tendenciát mutat – a felbomlott házasságok közül az egy évtizeden belül felbomló házasságok aránya.⁵

4.4. A párkapcsolat alakulásának megítélése

A német vizsgálat 5. adatfelvételi hulláma során a megkérdezettek visszamenőleg értékelték a párkapcsolat alakulását („Ha visszatekint a házasságára/párkapcsolatára, melyik állítással jellemezhető az Ön házasságának alakulása?”) (4. táblázat). A megkérdezettek majdnem 30%-a állítja, hogy a párkapcsolata „józanabbá” vált. Csak kevesen tartják kapcsolatukat 14 év házasság után sérülékenyebbnek, válságosabbnak és törékenyebbnek (11%). A túlnyomó többség nem érzékel ebből a szempontból különösebb változást. Ellenkezőleg: a legtöbben úgy érzik, hogy kapcsolatuk az évek során szorosabbá és bensőségebbé vált. A megkérdezettek

⁵ Az 1990-ben felbomlott házasságok 51%-a volt 10 éven belül kötött. 2000-re ez az arány: 46, 2003-ra 42%-ra csökkent.

kb. negyede ebben a kérdésben ambivalens. Még többen (68%) kiszámíthatóbbnak és stabilabbnak érzik most kapcsolatukat.

4. táblázat
Változás és állandóság a német házaspárok párkapcsolatának alakulásában
(„egyetértek” és „teljesen egyetértek”, %) 2002

	Nem		Gyermekek száma (nők)			Foglalkoztatottság (nők)		
	nő	férfi	0	1-2	3+	n.d.	r.m.	t.m.
Kapcsolatunk az évek során józanabbá vált	28,1	31,0	21,6	28,6	29,0	25,9	28,2	32,1
Kapcsolatunk szorosabb és bensőségesebb lett	58,9	57,6	67,3	57,2	62,0	60,7	57,8	59,0
Kapcsolatunk kiszámíthatóbb, stabilabb, és megbízhatóbb lett	67,8	72,4	66,0	68,3	67,0	71,2	65,1	70,2
Kapcsolatunk sérülékenyebb, válságosabb, és törékenyebb lett	10,6	6,1	5,9	11,3	10,0	7,5	12,1	9,0

Rövidítések: n.d. = nem dolgozik; r.m.= részmunkaidőben dolgozik; t.m.= teljes munkaidőben dolgozik.

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 2002.

A gyermekszám alapján a vizsgált kérdések szempontjából nem tapasztalhatóak igazán jelentős különbségek: A gyermektelen nők és az anyák hasonlóan nyilatkoznak. Ugyanez elmondható a foglalkoztatottságra is: a párkapcsolat és a házasság eddigi alakulását a nők hasonlóan ítélik meg, függetlenül attól, hogy dolgoznak-e, illetve hogy teljes vagy részmunkaidőben dolgoznak.

Arra a direkt kérdésre, hogy a konkrét tapasztalatok szerint a gyermekek inkább stabilizálóan, vagy inkább terhelően hatottak, nagyon különböző válaszokat adtak a megkérdezettek, tehát erről az összefüggésről nagyon eltérő a nők véleménye. A kérdezettek mintegy fele azon a véleményen van, hogy a gyermekek inkább stabilizálóan hatnak a házasságra (49%). De így is körülbelül minden tizedik megkérdezett (11%) úgy véli, hogy a gyermekek veszélyeztethetik a párkapcsolat és a házasság stabilitását. Ezek a vélemények függetlenek a megkérdezett nők gyermekeinek számától. Ugyanez a munkavállalásra is igaz: dolgozó és nem dolgozó nők hasonlóan ítélik meg a gyermekek hatását a házasság stabilitására.

Feltűnő, hogy a házasság és a párkapcsolat pozitív megítélése ellenére sok német házasság ment keresztül válságon, melyet azonban sikeresen megoldottak. A megkérdezett feleségek mintegy ötöde (21%) számol be arról, hogy az elmúlt 14 házasságban töltött év folyamán jelentős válság, válságok terhelték a kapcsolatot, amelyek komolyan veszélyeztették a házasságot. A megkérdezettek visszaemlékezése szerint a házasságok több mint harmadában (36%) voltak ugyan súlyos krízisek, melyek azonban a megkérdezettek megítélése szerint nem veszélyeztették a házasságot. A többiek (43%) házasságában nem voltak válságok és komoly problémák.

Az 5. adatfelvétel időpontjában minden negyedig megkérdezett (26%) számolt be arról, hogy időnként komolyan elgondolkozott azon, hogy elváljak. Ebből az egynegyedből

azonban a túlnyomó többségben (mintegy 21%) csak időnként merült fel a válás gondolata. Mindössze 5% jelezte azt, hogy az esetleges válás már többször veszélyeztette a házasságát. Az ilyen válság különösen a dolgozó nőkre jellemző. A gyermekek számának ebből a szempontból nincs jelentősebb hatása.

Közelebbről szemügyre véve, a partnerkapcsolatok fejlődésének három különböző – de nem egyenlően elterjedt - útját figyelhetjük meg a német házaspároknál. Az első a partnerkapcsolat általános, részben krízisekkel teli romlásával határozható meg. Az ide sorolható párok, vagy a pár valamelyik tagja (éspedig elsősorban a feleség) foglalkoznak a válás gondolatával vagy – még ha csak néhányan is – már a döntést is meghozta, hogy elválíik. Ebbe a kategóriába sorolható a pároknak az egyötöde. A második, mintegy egyharmados csoport szintén a partnerkapcsolatok romlásával (pl. a házassággal való elégedettség csökkenésével jellemezhető), azonban anélkül, hogy ez a folyamat veszélyeztetné magát a partnerkapcsolatot. Ezek a párok azonban a negatív változások mellett néhány pozitív aspektusát is felfedezik partnerkapcsolatuk alakulásának, például a megbízhatóságot és a terhelhetőséget. A harmadik csoport pedig vagy egy folyamatosan boldog és elégedett partnerkapcsolattal jellemezhető, vagy pedig a kapcsolat elmélyülésével és további megszilárdulásával. Ehhez a csoporthoz sorolható a párok valamivel kevesebb mint fele.

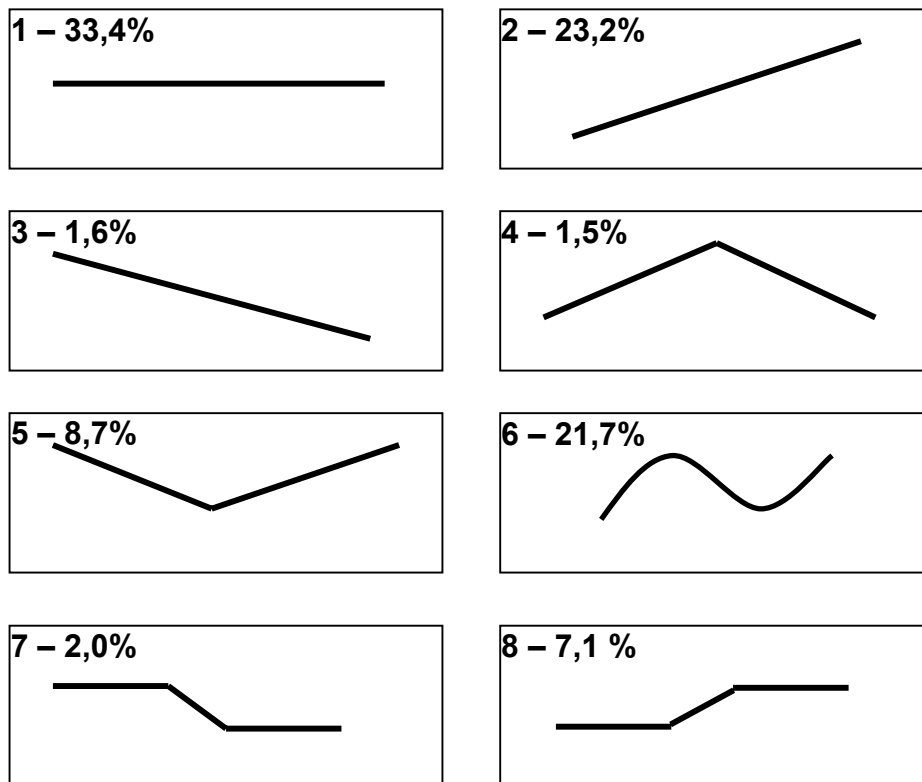
A magyar vizsgálatban a partnerkapcsolat fejlődését ábrák segítségével próbálták feltérképezni, arra kérvén a válaszadókat, hogy válasszák ki azt az ábrát, „amely legjobban jellemezné a házassága alakulását” (14. ábra).

A felkínált nyolc ábrából négy (1, 4, 5, 6) összességében sem süllyedést, sem emelkedést nem jelez, míg kettő (2, 8) emelkedő, újabb kettő (3, 7) pedig süllyedő tendenciát ír le. Az ábrák azonban máshogy is csoportosíthatóak, ugyanis míg közülük három (1, 2, 3) következetes, törések nélküli (bár különböző) irányzatot ír le, addig a másik öt az életpályán belüli irányváltásokra utal. Végül is a válaszadók csaknem kétharmada (65,3%) az összességében sem süllyedést, sem emelkedést nem mutató ábrák közül választott. Azok közül, akik a házasságukban végbement változást hangsúlyozták, lényegesen többen (30%) választottak emelkedő ábrát. A házassági karriert folyamatosnak, egyirányúnak érezte a válaszadók enyhe többsége, 58,2%-a: többnyire változatlan, stabil, vagy folyamatosan emelkedő, illetve folyamatosan süllyedő. A magyar adatokból azonban nem derül ki, hogy ez a leírt fejlődés milyen elégedettségi szinten zajlik. Összességében viszont feltűnő, hogy a legtöbb magyar párnál a házassággal való elégedettség, leszámítva az időleges ingadozásokat, az első 11 év alatt viszonylag stabil, ezen belül 23%-nál pedig stabilan javuló tendenciát mutat.

A jelenlegi boldogság, és a párkapcsolat fejlődését leíró ábrák között kapcsolatokat figyelhetünk meg. A 2-es ábrát választók körében magas azok aránya, akik házasságukat jelenleg különösen boldognak ítélik meg, míg a 6-os (hullámzó) ábrát választók között az „olyan boldog, mint általában más házasság” válasz gyakorisága kiemelkedő.

A gyermekszám és a házasság visszamenőleges szubjektív értékelése között Magyarországon nincs statisztikailag jelentős összefüggés.

14. ábra
A házasság szubjektív értékelése Magyarországon 2001/2

Az adatok forrása: „Longi”.

A magyar kérdőívben nyílt kérdésként tettük fel a feleségeknek, hogy visszatekintve házasságára, ha újra kezdené családi életét, mit tenne másként, hogy boldogabb legyen. Az adott válaszokban a kérdezettek jelentős részben a gyermekvállalás időzítését említették, illetve lakhatási problémák kapcsán hoztak volna más döntéseket.

A két ország adatainak összehasonlítása során az a következtetés vonható le, hogy azoknak a házasságoknak az alakulását, melyek az utolsó adatfelvételig nem bomlottak fel, a kapcsolattal, illetve a házassággal való elégedettség tekintetében a feleségek inkább pozitívan ítélik meg. A német vizsgálatból az is kiderül, hogy mindez a férjekre még a feleségeknél is inkább jellemző.

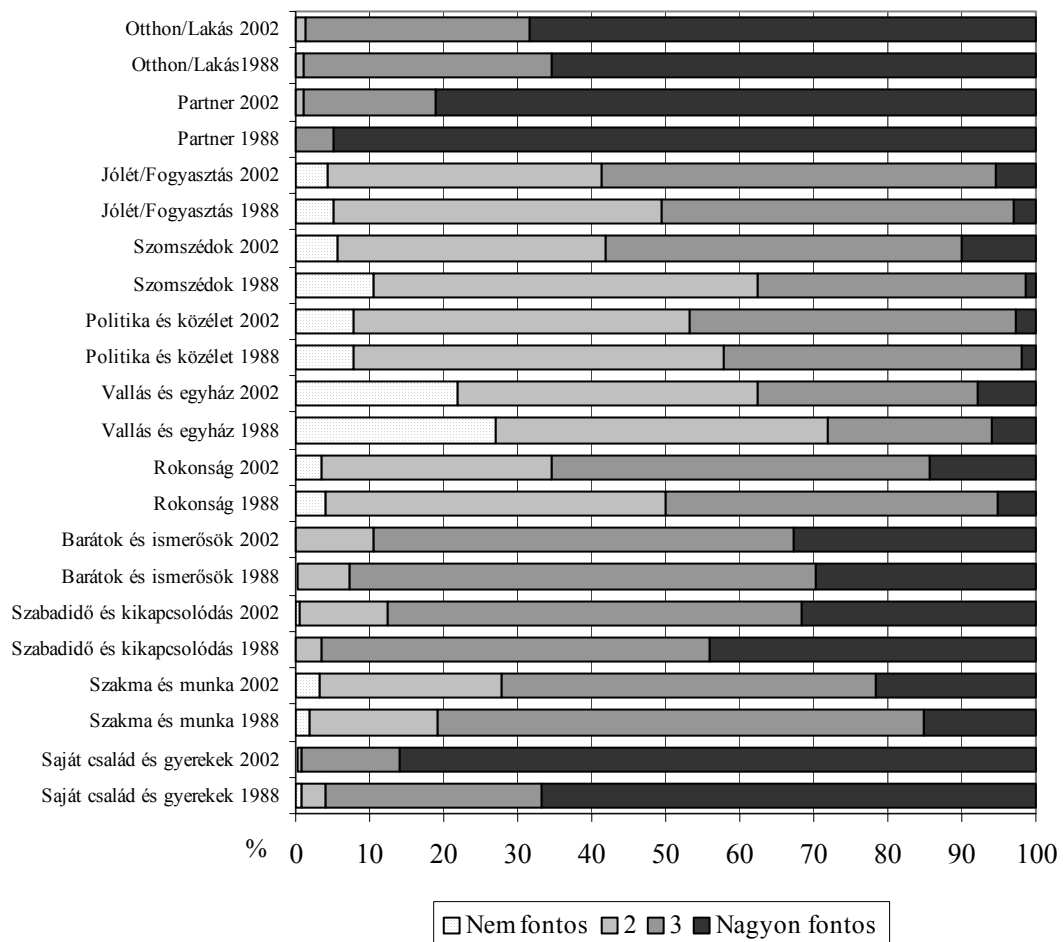
5. Személyes célok és értékorientációk

Mindkét adatgyűjtés feltérképezte, hogy a kérdezettek mennyire érzik fontosnak az élet egyes területeit (mint a családot, a munkát, a vallást). Már az első német megkérdezés során, tehát röviddel a házasságkötés után megállapítható volt, hogy a legtöbb német nő nagyon igényes. A megkérdezett fiatal nők egyszerre több életterületet is nagyon fontosnak tartottak, amikor egy négyfokú skálán kellett az egyes életterületek fontosságát megjelölniük. Röviddel a házasságkötés után a „párkapcsolat”, a „család és gyermekek”, és az „otthon, lakás” területe bírt számukra a legnagyobb jelentőséggel. A megkérdezettek több mint 60%-a hangsúlyozta e területek kiemelt fontosságát az életében. Nagyon fontosnak a legtöbben – a nők több mint 90%-a – a partnert tartották.

Ezzel szemben az élet más területeinek jelentősége messze elmaradt; pl. a vallásé és a rokonságé. A munkavállalás azonban a többség számára „fontos”, illetve „nagyon fontos” területnek számított (15. ábra).

15. ábra

Az egyes életterületek fontossága német feleségek megítélése szerint 1988, 2002

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 1988, 2002.

Tizennégy évvel később, a német házaspárok egyes életterületekre vonatkozó értékelésében nem nagy változás mutatkozott. Továbbra is a saját család, a párkapcsolat, és az otthon a legfontosabb a párok számára. Az első kérdés időpontjához képest még fontosabbá vált a család, szintúgy valamelyest az „otthon és lakás” területe is. Itt összességében a családról, mint a magánélet színteréről van szó, amit a kérdezettek nagyon fontosnak tartanak. A kérdezettek egy részénél a partner, a párkapcsolat már nem bír akkora jelentőséggel, mint az első megkérdezés idején. De a saját család mellett a legtöbb nő (81%) életében továbbra is a legfontosabb területek közé tartozott a párkapcsolat. A család és a párkapcsolat mellett még a szabadidő, kikapcsolódás (bár ennek fontossága csökkent), valamint a barátok és ismerősök számítottak a megkérdezett nők számára fontosnak.

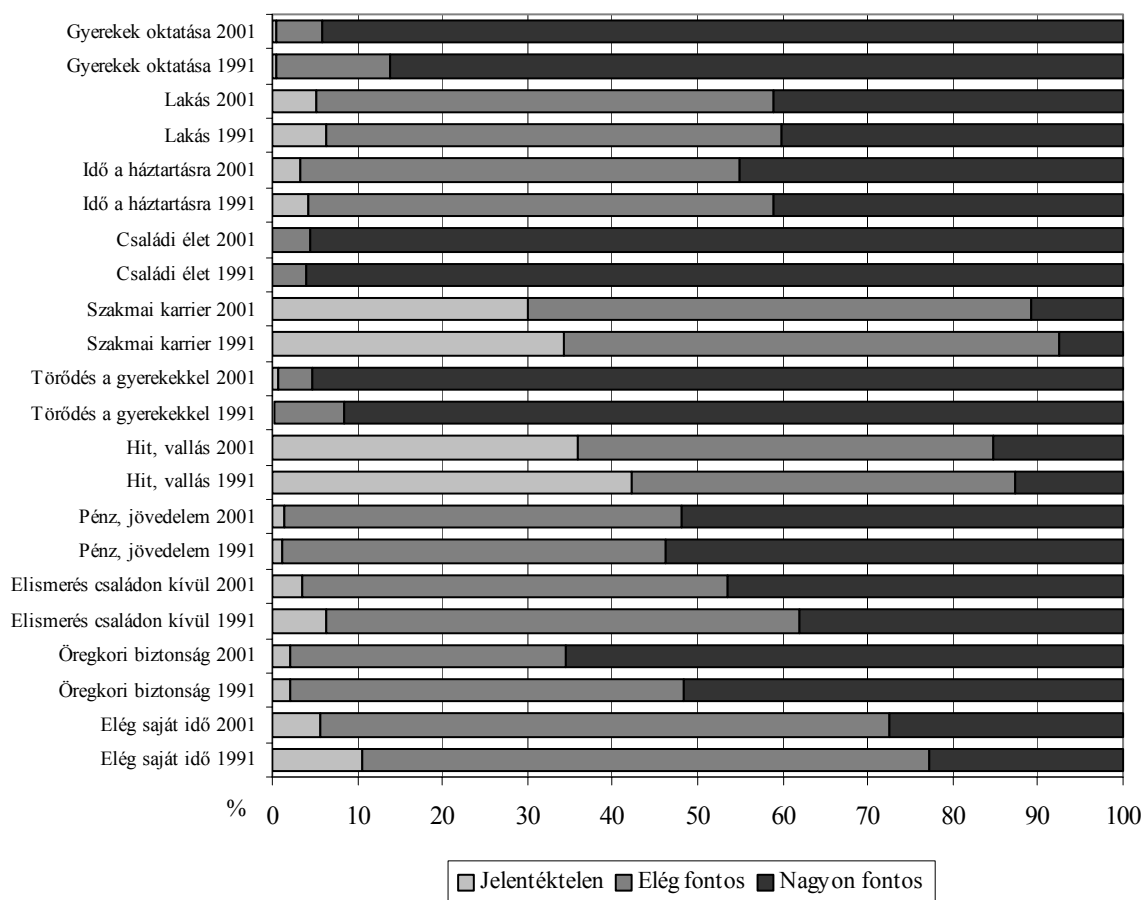
Tizennégy év elteltével is csak a német házaspárok töredéke tartotta a vallást és az egyházat fontos, illetve nagyon fontos területnek.

A szabadidő és a kikapcsolódás továbbra is a különösen fontosnak tartott területek közé tartozik – még akkor is, ha a megkérdezett német nőknek „csak” kb. 50%-a tartozik a kifejezetten szabadidőcentrikus típushoz. Ebben egyébként különbségek tapasztalhatóak a gyermektelen és a többgyermekes feleségek között. Azzal az állítással, hogy „csak a szabadidőmben tudom magam megvalósítani” a gyermektelenek 23%-a, a három- vagy többgyermekes nőknek azonban mindössze 8%-a értett inkább egyet. Hasonlóan alakult a „Számomra a szabadidő a legfontosabb az életben” állítással való egyetértés is (23 illetve 6%).

A magyar kutatás szintén feltérképezte, hogy saját életükben az ifjú feleségek az élet mely területeit tartották fontosnak, a kapott eredmények azonban a kérdések és válaszlehetőségek számának eltérése miatt nem vethetőek pontosan össze. Végeredményben mind a két országra igaz, hogy a fiatal feleségek igen sok dolgot tartottak fontosnak (16. ábra).

Összességében a legfontosabbnak a magyar kérdezettek a „teljes és boldog családi életet” jelölték meg, melyet a kérdezettek 96%-a nagyon fontosnak nevezett. A túlnyomó többség számára az is nagyon fontosnak bizonyult, hogy képes legyen elég gondot és figyelmet fordítani a gyermekekre, illetve, hogy megfelelő oktatásban részesíthesse gyermekeit. A többi cél fontossága messze elmaradt eme három erősen családcentrikus cél jelentőségétől. Így például azt, hogy „elég ideje legyen önmaga és saját érdekei számára”, vagy a szép tágas lakást, vagy a családon kívüli elismerést a válaszadók többsége csupán „elég fontosnak”, nem pedig „nagyon fontosnak” tartotta. Nagyobb arányban „jelentéktelennek” csak két életcél neveztek az ifjú feleségek: a hit, vallás szabályainak megfelelő életet (42%), és a szakmai karriert (34%)!

16. ábra
Egyes életcélok fontossága a magyar feleségek megítélése szerint 1991, 2001

Forrás: „Longi” 1991, 2001.

Noha a pontos összevetés a válaszkategóriák eltérő száma miatt sem lehetséges, a válasz és a karrier megítélésében érdekes különbségek figyelhetők meg a két ország között. A magyar válaszadók közül többen voltak, akik nem tartották fontosnak a munkavállalást, mint Németországban. A vallásos értékek esetén viszont fordított az összefüggés: a magyar válaszadók többsége (58%) fontosnak vagy különösen fontosnak találta a vallást, míg Németországban ez az arány 28 % volt.

Ha részletesebben megvizsgáljuk a munka és a család viszonyát, megfigyelhetjük, hogy a családi értékek minkét országban igen fontosak, a saját karrier, szakma fontossága viszont valamivel magasabb Németországban, mint Magyarországon. Azt, hogy a magyar nők számára a 90-es évek elején fontosabb volt a család, a gyermek, és kevésbé fontos a munka, mint a német nőknek, más vizsgálat eredményei is alátámasztják. Egy 1991-es, házasságban élő kisgyermekes nőket összehasonlító vizsgálatban (Pongrácz–S. Molnár 1994) feltették a kérdést, mi a fontosabb az életben: a család, magánélet, vagy a munka, hivatás. Magyarországon ekkor a kisgyermekes anyák 80%-a választotta a családot, 19% vélekedett úgy, hogy egyformán fontos mind a kettő, és csupán 1% tartotta a munkát, hivatást többre, mint a magánéle-

tet. A volt nyugatnémet területeken 61% tartotta fontosabbnak a családot, 13% a munkát, míg 27% vélte egyformán fontosnak a két életterületet.

A házasságkötést követő bő évtizedben Magyarországon sem történt lényeges átrendezés a fontosnak érzett életcélok tekintetében. Összességében arra lehet mégis felhívni a figyelmet, hogy valamelyest mind a családközpontú, mind az inkább „individuális” jellegű célok fontossága nőtt. A legnagyobb felértékelődés a „ne legyen elhagyatva öregkorában” cél esetén volt megfigyelhető, az ezt nagyon fontosnak érzők aránya 52-ről 65%-ra emelkedett.

A szakmai karriert fontosnak tartók aránya is valamelyest nőtt, így ebből a szempontból a különbség kisebbé vált a két ország között.

A vallás esetén viszont hasonló irányú elmozdulás következett be mindkét országban: az idő múltával némiképp nőtt a vallásosság fontossága. A különbség azonban nem szűnt meg: a vallásos értékeket valamelyest fontosnak tartók aránya Magyarországon továbbra is lényegesen magasabb, mint Németországban.

Ha áttekintjük az egyes életterületek fontosságának megítélésében bekövetkezett változásokat az évek folyamán, akkor megfigyelhetjük, hogy inkább a folytonosságok, mint a változások a jellemzők. Az egyes személyek család- munka- és szabadidő-orientáltsága is nagyon tartósnak bizonyult. Csekély változásokat a következő területeken figyelhattunk meg: a német anyák egy jelentős részénél az idő múlásával nőtt a családorientáltság, és enyhén csökkent a szabadidő fontosságának a megítélése, míg Magyarországon mind a családi mind az individuális célok fontossága nőtt.

6. Gyermekvállalás és családfejlődés

6.1. Gyermekvállalási szándék és a szülői szereppel kapcsolatos elképzelések a házasság kezdetén

Mindkét kutatás részletesen foglalkozott nemcsak a tényleges termékenységi magatartással, hanem a tervekkel, szándékokkal is. Természetesen a gyermekvállalási tervek, szándékok nem egyértelműen „fordíthatóak” le a számok nyelvére, hiszen sok esetben bizonytalanabb, ha-akkor típusú elképzelésekről van szó.⁶ A „számonkérés” igénye nélkül azonban nagyon érdekes megvizsgálni a házasságkötés kori „számszerűsített” terveket a későbbi gyermekvállalási magatartás fényében.

A német feleségek többsége, az első megkérdezéskor, röviddel a házasságkötésük után, két-három gyermeket kívánt. Csak 2%-uk mondta azt, hogy nem szeretne gyermeket, és mindössze 4,5% gondolkozott csak egy gyermekben. A megkérdezettek körülbelül egynegyede szeretett volna egy-két gyermeket, további egynegyede kettőt, és szintén kb. negyedük két-három gyermeket. 8%-uk kívánt három, vagy annál több gyermeket, és további 7% még bizonytalan volt a gyermekvállalással kapcsolatban (5. táblázat).

5. táblázat
Kívánt gyermekszám röviddel a német párok házasságkötése után 1988/89 és a valóban realizálódott gyermekszám 2002-ben (%)

Kívánt gyermek 1988	Gyermekek száma 2002							n	
	Nincs	Egy	Kettő	Három	Négy	Öt	Hat		Összesen
Nem akar	76,9	7,7	15,4					100,0	13
Egy gyermeket akar	20,0	56,0	24,0					100,0	25
Egy-két gyermeket akar	8,3	31,9	51,4	8,3				100,0	144
Két gyermeket akar	4,3	19,4	67,6	7,9	0,7			100,0	139
Két-három gyermeket akar	4,5	6,5	60,0	25,8	2,6		0,6	100,0	155
Három vagy több gyermeket akar	2,3	9,1	36,4	38,6	6,8	6,8		100,0	44
Nem tudja	18,9	21,6	40,5	16,2	2,7			100,0	37
Személyek, n =	48	110	300	86	9	3	1		557

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat.

Ha összevetjük a gyermekvállalási szándékot a házasság kezdetekor a 2002-ig ténylegesen megvalósított gyermekszámmal, akkor látható, hogy összességében a kérdezettek túlnyomó többsége megvalósította eredeti szándékát, hiszen a megkérdezettek kb. 70%-ának

⁶ A kérdőíves vizsgálatok fiktív gyermekszám-fogalmáról lásd S. Molnár 2003.

2002-ben annyi gyermeke van, amennyit a házasságuk kezdetekor kívánt.⁷ A kérdezettek mindössze 7%-ának lett több, és több mint kétszer ennyinek (16%) kevesebb gyermeke született az utolsó megkeresés időpontjáig, mint amennyit eredetileg tervezett. A megkérdezettek kb. 7%-nál nem lehet ezt megítélni, mivel a házasságuk első időszakában még bizonytalanok voltak a gyermekvállalás szempontjából. Úgy tűnik, a legtöbb pár már a házasság kezdetén határozott a gyermekek számáról, és ezen nem is változtattak később.

Látható, hogy azon néhány személy túlnyomó többségének (77%), akik nem kívántak házasságkötésük után gyermeket, nem is született gyermekük. A gyermektelen nők többsége azonban nem ide tartozik, ők általában másképp tervezték ezt házasságkötésükkor. A gyermektelenek csaknem kétharmada ugyanis ekkor még úgy gondolta, hogy idővel anyává válik. Mivel a maradék egyharmadból is sokan bizonytalanok voltak, így csak egy kis hányada az a gyermekteleneknek, akik tudatosan készültek úgy a házasságra, hogy közben nem kívánnak gyermeket vállalni. Sokkal általánosabb, hogy ez az állapot egy sajátos életút eredményeképpen alakult így.

Az eredetileg egy gyermeket kívánó nők kb. 56%-ának (eddig) valóban egy gyermeke született, egyötödük (még) gyermektelen, és egynegyedének több mint egy gyermeke van (6. táblázat).

A két gyermeket kívánó megkérdezettek kétharmada pontosan megvalósította tervét. Ebből a csoportból csak 4% maradt gyermektelen, és 19%-uknak egy gyermeke van. Kevesebb mint egytizedüknek pedig kettőnél több gyermeke lett. Érdekes azoknak a pároknak a gyermekvállalása, akik 1–2 vagy 2–3 gyermeket terveztek. Mindkét csoportban a megkérdezettek több mint a felének végül két gyermeke lett. Ebből látható, hogy létezik egy kétgyermekes családmódel irányába ható tendencia. Ezt az is igazolja, hogy a két gyermek a leggyakrabban előforduló gyermekszám (több mint 50%).

Az eredetileg három vagy több gyermeket kívánóknak nagyjából a fele sorolható ma a sokgyermekes családok közé, 48%-nak kettő vagy kevesebb gyermeke van.

A kezdetben bizonytalanok (összesen 37 fő) 19%-a maradt gyermek nélkül, 22%-nak egy gyermeke van, kétötödüknek kettő, és további csaknem 20%-nak több mint két gyermeke.

Ezekből az adatokból összefoglalóan levonható, hogy a német feleségek esetében viszonylag ritka az eltérés az eredeti gyermekvállalási szándéktól. Ugyanakkor az is látható, hogy amennyiben mégis eltérés tapasztalható, ez többnyire a kevesebb gyermek irányába történik, tehát több párnak lesz a tervezettnél kevesebb, mint több gyermeke.

Az a kérdés, hogy egyes párok miért vállalnak a tervezettnél kevesebb gyermeket, családpolitikai szempontból nagyon lényeges. A kérdezett nők⁸ többsége (77%) visszatekintve úgy vélekedett, hogy kívánságuk szerint alakult a családalapítás, tehát elérték a tervezett gyermekszámot, és gyermekük, illetve gyermekeik a számukra megfelelő időben születtek

⁷ A kívánt gyermekszámot akkor ítéltük megvalósítottnak, ha pontosan annyi gyermek született, amennyit kívántak (pl. kívánt gyermekszám=2, megvalósított gyermekszám=2), vagy a köztes kategóriákból az egyik megvalósult.

⁸ Ezeket a kérdéseket csak azoknak a feleségeknek tették fel, akiknek legalább egy gyermeke született.

meg. De így is 23% azon párok aránya, akik esetében a tervezettől eltérően alakult a család-alapítás folyamata a vizsgált 14 év során.

6. táblázat

A német, legalább egy gyermeket vállalt feleségek kívánság szerinti gyermekvállalása (%)

<i>A gyermekvállalás retrospektív megítélése</i>	<i>Gyermekek száma</i>			<i>Összesen</i>
	<i>Egy</i>	<i>Kettő</i>	<i>Három vagy több</i>	
Nagyjából kívánság szerint	58,2	86,2	69,7	76,9
Nem kívánság szerint	41,8	13,8	30,3	23,1
Személyek, n = (100%)	110	297	99	506

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat.

Szignifikáns különbség tapasztalható ebben a kérdésben, ha családméret szerint differenciálunk: A kétgyermekesek tűnnek a leginkább elégedettnek. A kétgyermekes anyukák mindössze 14%-a érzi ugyanis visszatekintve úgy, hogy a gyermekek száma a családban, valamint a gyermekek születésének ideje nem úgy alakult, ahogy azt szeretnék volna. Ezt a sokgyermekeseknek 30%-a gondolja így, az egygyermekes nők közül pedig még ennél is többen, 42%-uk.

Azok az egygyermekes német anyák, akik elégedetlenek voltak a családjuk fejlődésével, nagyrészt (76%) azt állították, hogy több gyermeket szerettek volna. Ez megegyezik a házasságkötéskor kinyilvánított gyermekvállalási szándékukkal is: ekkor ugyanis mindössze 12%-uk kívánt volna egy gyermeket, a többség legalább két gyermeket tervezett. Ennek az „elégedetlen” egygyermekes csoportnak csaknem fele (43%) a házasságkötés idejétől számítva hamarabb szeretett volna gyermeket. Az 5. megkérdezés idején azonban mindössze kevesebb mint ötödük tervezett még gyermeket. Mindennek a háttérében az áll, hogy ezeknek a pároknak kétharmada ekkor már negyven éven felül járt, és viszonylag későn született meg az egyetlen gyermekük. Megkérdezték ezen nőket, mi az oka annak, hogy kevesebb gyermekük lett, mint amennyit vállalni akartak. Feltűnik, hogy majdnem kétharmaduk orvosi/biológiai okokat nevezett meg (vetélések, halva születések, csecsemőhalandóság, egészségügyi problémák, „biológiailag nem jött össze”). Továbbá feltűnő az is, hogy ezen válaszadók szignifikánsan elégedetlenebbek a párkapcsolatukkal, mint a többi szülő, és magasabb köztük azoknak az aránya is, amelyeknél az egyik fél gyakran gondol válasra.

Másképp áll a helyzet azoknál, akiknek három vagy több gyermekük van, de nem elégedettek a család méretének időbeli alakulásával. A 99 három- vagy többgyermekes megkérdezett közül harmincan nyilatkoztak így, ami 30%-ot jelent. Többségük (tizennyolcan a harmincból) visszatekintve örülne, ha kevesebb gyermeke született volna.

A kétgyermekes megkérdezettek a legelégedettebbek a családnagyság alakulásával, mindössze 14%-uknál (ez 41 főt jelent) változott ez a kívánttól eltérően. Ezen csoport többsége azonban nem a született gyermekszámmal elégedetlen, hanem inkább a gyermekek időzítésével. A mintegy a csoport fele (20 fő) kisebb korkülönbséget szeretett volna a gyermekek között.

Magyarországon – mint azt már ismertettük – az első házasságok mintegy kétötödé úgy kötött meg, hogy a feleség már terhes volt. Emiatt az első adatgyűjtés idején – 6–8 hónappal a házasságkötés után – már több kérdezettnek megszületett a gyermeke. Ezért az első hullám esetén mért kívánt gyermekszám már egy olyan képzett adat, amely tartalmazza az esetleg már megszületett gyermekeket, és a még kívánt gyermekeket is. Így számolva, és a bizonytalanokat figyelmen kívül hagyva megállapítható, hogy Magyarországon az ifjú házassok mintegy kétharmada (68%) két⁹ gyermeket tervezett a házassága kezdetén. Három gyermeket 19%, míg egy gyermeket 9% tervezett. 3–4%-nyian pedig háromnál is több gyermeket szerettek volna (7. táblázat). Ha kiszámoljuk az átlagos kívánt gyermekszámot, akkor az több mint két kívánt gyermeket tesz ki.

7. táblázat
Kívánt gyermekszám Magyarországon röviddel a házasságkötés után 1991-ben és a valóban realizálódott gyermekszám 2001-ben (%)

Kívánt gyermekszám 1991	Gyermekek száma 2001								n
	Nincs	Egy	Kettő	Három	Négy	Öt	Hat-hét	Összesen	
Nem akarnak	60,0	0,0	40,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	5
Egy	6,2	45,5	37,1	10,1	0,6	0,6	0,0	100,0	178
Kettő	2,9	25,4	58,4	11,8	1,3	0,2	0,0	100,0	1275
Három vagy több	2,4	12,2	52,4	26,8	4,8	1,0	0,5	100,0	418
Nem tudja	1,4	34,3	48,6	12,9	1,4	1,4	0,0	100,0	70
Személyek, n =	62	482	1072	290	39	9	2		1956

Forrás: „Longi”.

Ha összevetjük a házasságkötéskor tervezett gyermekszámot a későbbi megvalósult gyermekszámmal, elég komoly eltéréseket figyelhetünk meg. Úgy tűnik a magyar feleségek kevésbé pontosan tartották magukat eredeti terveikhez, mint német társaik (ebben azonban a válaszkategóriák eltérése is szerepet játszik). A legfontosabb tendencia a kétgyermekes családmodell irányába mutat. Így például a három vagy több gyermeket tervezők többségének (52%) eddig csupán két gyermeke született. Az egy gyermeket tervezők csaknem felének viszont több mint egy gyermeke született a bő évtized alatt. Fontos azonban látnunk, hogy a magyar kérdezettek többségének még bőven van „ideje” újabb gyermekek vállalására, így például a három gyermeket tervező, de csak két gyermeket vállaló pároknak még van lehetőségük terveik beváltására.

⁹ A magyar kérdőív a némettel szemben nem engedett meg túl-ig válaszokat (pl. két-három gyerek).

8. táblázat

Kívánt gyermekszám Magyarországon röviddel a házasságkötés után 1991-ben és 2001-ben (%)

Kívánt gyermekszám 1991	Kívánt gyermekszám 2001								n
	Nincs	Egy	Kettő	Három	Négy	Öt	Hat-hét	Összesen	
Nem akarnak	50,0		25,0	25,0				100,0	4
Egy	1,4	32,0	44,9	17,0	3,4	1,4		100,0	147
Kettő	0,5	11,0	60,4	25,1	2,5	0,5		100,0	1100
Három vagy több		6,0	42,2	41,1	8,3	1,1	1,2	100,0	348
Személyek, n =	9	189	878	445	61	12	5		1599

Forrás: „Longi”.

Mivel Magyarországon 2001-ben még meglehetősen sokan kívánnak gyermeket, össze lehet vetni a házasságkor kívánt gyermekek számát a 2001-ig vállalt, és még kívánt gyermekek összesített számával. (9. táblázat) A válaszadók 82%-ának (N=1599) volt mind a két kérdezéskor biztos véleménye a kívánt gyermekek számáról. Ha a valamikor is bizonytalanoktól eltekintünk, és ezeket a személyeket 100%-nak vesszük, akkor azt tapasztaljuk, hogy közülük csupán 53% nem változtatta meg az elképzeléseit. Mintegy 20% csökkentette vágyait, 27% viszont több gyermeket kívánt a házasság után 11 évvel, mint a házasságkötéskor! Például a házasságkötéskor két gyermeket tervezők több mint egynegyede már három vagy több gyermeket tervezett 2001-ben, míg csak kilencedük kívánt csupán egyet, vagy egy gyermeket se (A többiek nem változtattak terveiken). Az igények redukálása inkább azokra jellemző, akik már a házasságkötéskor is három gyermeket terveztek. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a tartós házasságban élők esetén az idő előrehaladtával nemhogy nem csökkent a kívánt gyermekszám, de még valamelyest nőtt is.

9. táblázat

A magyar feleségek visszaemlékezése házasságkötés-kori gyermekvállalási terveikre (%)

Retrospektív becslés	%	n
„Emlékszik”, hogy hány gyermeket szeretett volna, és most is ugyanannyit szeretne	62,0	1165
„Emlékszik”, hogy hány gyermeket szeretett volna, és most kevesebbet szeretne	17,5	328
„Emlékszik”, hogy hány gyermeket szeretett volna, és most többet szeretne	13,9	261
Úgy emlékszik, hogy akkor még nem voltak pontos elképzelései	4,6	86
Nem emlékszik, mik voltak akkor a tervei	2,1	39
Összesen	100,0	1879

Forrás: „Longi”.

2001-ben a magyar vizsgálatban – hasonlóan a német vizsgálatához – retrospektív módon megkértük az anyákat értékeljék az eddigi családfejlődést (9. táblázat). A kérdezettek 93%-a úgy vélekedett, hogy vissza tud emlékezni arra, hogy fiatal házasként hány gyermeket tervezett, 4% úgy emlékezett, hogy akkor még nem gondolkodott ezen, 2% nem emlékezett. A visszaemlékezők túlnyomó többsége úgy emlékszik, hogy nem változtak a tervei, valamelyest többen számoltak be a tervek redukálásáról, mint ahányan a tervek növeléséről.

Látható, hogy az emlékezet csalóka, sokaknak nem sikerült eltalálniuk, hogy valójában hány gyermeket is terveztek a házasságkötés után! Ez a csalóka emlékezet azonban nagyon jellemző: a 10. táblázat – amelyben a bizonytalanok adatai értelemszerűen nincsenek benne - összefoglalja, hogy kit is csalt meg az emlékezte. Látszik, hogy a kétgyermekes családmodell húzóereje olyan nagy, hogy a házasságkötéskor még csak egy gyermeket tervezők túlnyomó többsége még az „emlékezetét is korigálta”, és immár úgy rémlett neki, hogy egykoron ő is két gyermeket tervezett. Az egykor három vagy több gyermeket tervezők körében szintén sokan vannak, akik két gyermek tervezésére emlékeznek. Összességében azt lehet mondani, hogy a retrospektív emlékezet valahol „félúton” van a tényleges egykori elképzelések és a jelen között.

10. táblázat
Kívánt gyermekszám Magyarországon röviddel a házasságkötés után 1991-ben, visszaemlékezés ugyanerre 2001-ben (%)

Kívánt gyermekszám 1991	Visszaemlékezés 2001-ben			N
	Kevesebbre emlékszik	Pontosan emlékszik	Többre emlékszik	
Nem akarnak	–	(12,5)	(87,5)	8
Egy	0,5	27,6	71,9	203
Kettő	7,3	73,8	18,9	1224
Három vagy több	39,6	60,4	–	392

Forrás: „Longi”.

Érdeemes azt is áttekinteni, hogy milyen okokról számoltak be azok, akik (joggal vagy jog nélkül) úgy emlékeztek, hogy csökkentették gyermekvállalási terveiket (11. táblázat).

11. táblázat
Mi az oka annak, hogy jelenleg kevesebb gyermeket kíván, mint tíz évvel ezelőtt?
Az egyes válaszlehetőséget választók aránya (3 ok megnevezése volt lehetséges) (N=328)

	%
A családpolitikai intézkedések megváltozása	8,2
Betegség, egészségi ok	23,2
Megromlott házasság	3,7
A gyermeknevelés fárasztó	4,8
Fél a szüléstől	6,1
Anyagi jellegű okok	54,0
Munkával, munkahellyel kapcsolatos problémák	15,5
Lakáshellyel kapcsolatos ok	14,6

Forrás: „Longi”.

Az érintettek a csökkentés legfontosabb okának anyagi jellegű dolgokat jelöltek meg, s ezen válaszok aránya még inkább kiemelkedő, ha a jórészt anyagi jellegű problémára visszavezethető lakáshellyel kapcsolatos okokat is ide vesszük. Második helyen állnak az egészségi okok, míg a munkával kapcsolatos okok a harmadik helyre szorultak.

Azoktól is megkérdeztük, akik – emlékeik szerint – felfelé módosították gyermekvállalási terveiket, hogy vajon mi okból történt így (12. táblázat). Itt a válaszok jóval sokszínűbbek voltak, jelentős részüket nem lehetett besorolni az előre megadott válaszcsoporthoz. Általában véve igaz az is, hogy a gyermekvállalások okai nem redukálhatóak le egy tényezőre (pl. egy új anyasági támogatás bevezetése). Mindenesetre a legelterjedtebb válasz arra utal, hogy mindebben komoly szerepe lehet a nem kívánt és megtartott terhességeknek.

12. táblázat

*Mi az oka annak, hogy jelenleg több gyermeket kíván, mint 10 évvel ezelőtt?
Az egyes válaszlehetőséget választók aránya (3 ok megnevezése volt lehetséges)(N=261)*

	%
A családpolitikai intézkedések megváltozása	5,7
Terhes lett, és megtartotta gyermekét	28,4
Testvér kellett gyermekeinek	24,5
Anyagi helyzetük megengedi	13,0
A munkája úgy alakult, hogy lehetőség volt/ van rá	5,0
Kedvezőbb lakásviszonyok	12,6

Forrás: „Longi”.

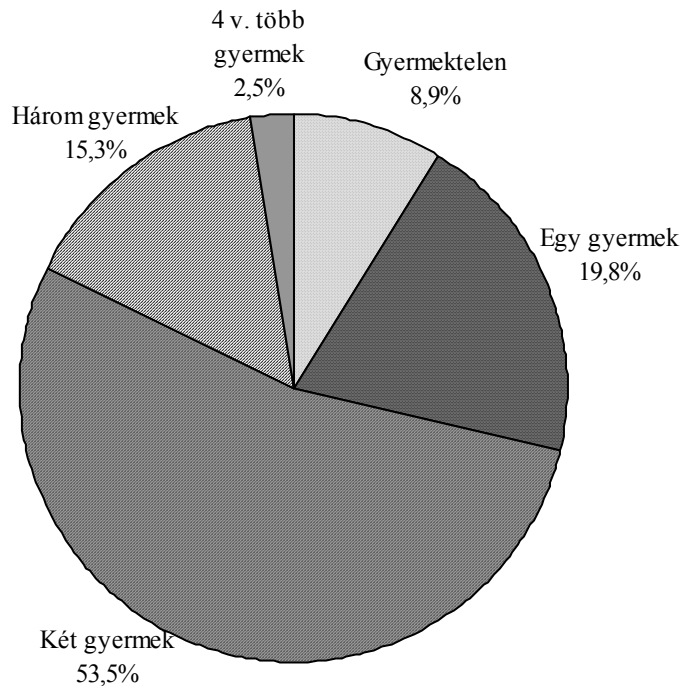
Nemcsak a tervezett gyermekek számára, hanem a gyermekvállalás tervezett időpontjára is vonatkoztak kérdések. Az adatokból kiderül, hogy a feleségek 11%-a emlékezett úgy vissza, hogy (egyik) gyermekét korábban, 22% pedig úgy, hogy (egyik) gyermekét az előre tervezettnél később vállalta.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a magyar nők házasságkötéskor több gyermeket kívántak, mint német társaik. Míg a német nők többsége az azt követő házasságban töltött évek során kitartott eredeti terve mellett, a magyar nők ugyanebben az időszakban inkább változtatták elképzelésüket. Feltűnő, hogy míg Németországban, amennyiben változtattak, akkor inkább enyhén lefelé korrigáltak, a magyarok inkább kicsit felfelé, noha ennek sokszor nem is voltak tudatában. A gyermekszám az eredeti tervekhez képest felfelé korrigálása Magyarországon elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegekre jellemző.

6.2. A családfejlődés folyamatai

A német házaspárok csaknem 9%-ának nem született gyermeke, ami lényegesen több mint amennyi a házasságkötéskor nyilatkozott szándék alapján várható lett volna. Csaknem 16%-nak egy gyermeke van, nagyjából a felének kettő, 15%-nak három, és 2%-nak négy vagy több gyermeke van. Így az úgynevezett sokgyermekes családok aránya 17%, ami a németországi átlagnál (14%) kicsit magasabb (18. ábra) (v.ö.: Engstler–Menning 2003).

18. ábra
Német házaspárok gyermekszáma 14 év házasság után (2002)

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 2002.

A német mintában az átlagos gyermekszám 1,8 (ez értelemszerűen magasabb, mint a teljes termékenységi arányszám, ami Németországban 1990-ben 1,45, 2001-ben 1,3 volt).

A gyermekvállalási kor körülbelül két évtizede folyamatosan tolódik ki. A megkérdezett anyák átlagos életkora az első gyermekük születésekor 28,3 év volt, tehát megfelel a jelenlegi németországi átlagnak. A két- vagy háromgyermekes anyák esetében ez az átlagérték 1,3 évvel alacsonyabb. Az egygyermekes párok esetében pedig mindkét szülő életkora jelentősen magasabb, tehát csak viszonylag idős korban vállalnak gyermeket, hiszen a nők ekkor átlagosan már kicsivel 30 év feletti korban vannak (13. táblázat).

13. táblázat
Német szülők átlagéletkora az első gyermekük születésekor

Átlagéletkor az első gyermek születésekor	Gyermekek száma			Összesen
	Egy	Kettő	Három vagy több	
Nők	30,3	28,1	27,0	28,3
Férfiak	32,7	30,4	30,0	30,8
Összesen	31,5	29,2	28,4	n = 986

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat.

A német kutatás során megvizsgáltuk, hogy a gyermekvállalási szándékon túl, vannak-e a már röviddel a házasságkötés után kinyilvánított beállítottságokban, és értékekben olyan indiká-

torok, amelyek segítségével magyarázható a családnagyság későbbi alakulása. Ezért az 5. megkérdezés időpontjában részletesen elemeztük az első adatfelvétel erre vonatkozó kérdéseit.

Ennek alapján elmondható, hogy komoly különbségek fedezhetőek fel elsősorban a mentén, hogy mely életterületeket tartottak fontosnak a feleségek a házasságuk megkötése után. A jövőben két vagy több gyermeket vállaló anyák számára már közvetlenül a házasságkötés után lényegesen nagyobb jelentőséggel bírt a „Saját család és gyermekek” területe, mint más életterületek. Ezzel szemben főleg azok, akiknek csak egy gyermeke született, fontosabb szerepet tulajdonítottak a „Munkavállalás”, valamint a „Szabadidő és pihenés” területeinek. Ők fontosabbnak tartották a jólétet és a fogyasztást is, mint a sokgyermekesek. A kétgyermekesek ebből a szempontból e két csoport között helyezkednek el. Feltűnő, hogy ezek az összefüggések, s főként a család és munkavállalás fontossága közötti összefüggés, különösen erősek a nők esetében, a férfiakhoz viszonyítva.

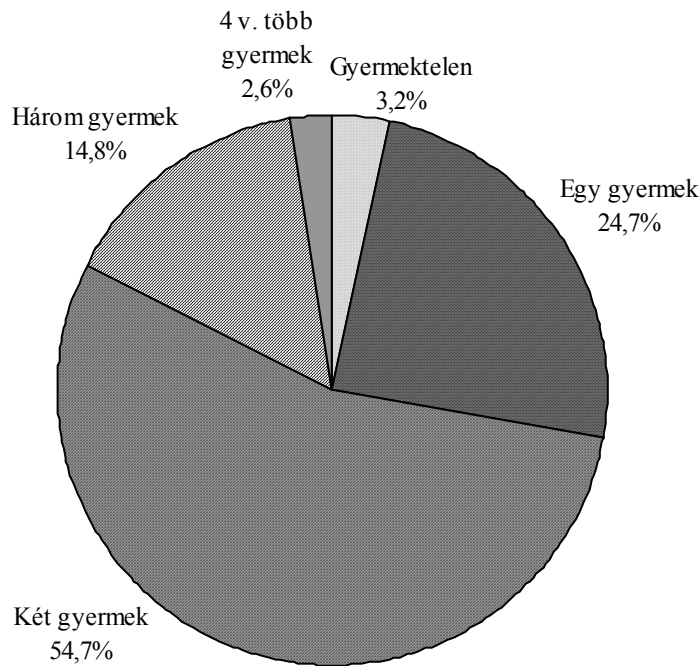
Szintén jelentős különbség van a vallás értékelésében is. A sokgyermekes családok lényegesen fontosabbnak tartják a vallási értékeket az életükben, mint a kevesebb gyermeket vállaló családok.

Ha áttekintjük, hogy Magyarországon 11 évvel a házasságkötés után hogyan alakult a gyermekszám, a következőket tapasztaljuk: 3%-a a tartós házasságban élőknek gyermektelen maradt, 25% vállalt egy, 55% pedig két gyermeket. A háromgyermekesek aránya 15% volt, 4 vagy még több gyermeke a feleségek 3%-ának született (18. ábra). Az átlagos gyermekszám így 1,9 gyermek 11 évvel a házasságkötés után. A számok értékelésnél azt is figyelembe kell venni, hogy Magyarországon a fiatalabb átlagos házassági kor és a követés rövidebb időtartama miatt, még jóval kevésbé beszélhetünk befejezett termékenységről, mint Németországban, hiszen Magyarországon a válaszadáskor még csak 32–33 év volt a kérdezettek átlagos életkora. A 2001-es kérdezéskor a magyar feleségek 26%-a nyilatkozott úgy, hogy szeretne még gyermeket, s további 15 % még bizonytalan volt ebben a kérdésben.

Mindezt figyelembe véve, és azt szem előtt tartva, hogy Németországban hosszabb időtartam alatt sem született átlagosan ennyi gyermek, a magyar helyzet relatíve jónak tűnik. A német és magyar adatok közötti különbség legfontosabb oka abban áll, hogy a gyermektelen házaspárok aránya Németországban sokkal magasabb. Magyarországon gyakorlatilag nincsenek tudatosan gyermektelen házaspárok, a gyermektelenség mögött elsősorban egészségügyi okok húzódnak meg.

Fontos azonban azt is látnunk, hogy még a magyarországi gyermekszám sem elegendő a népesség reprodukciójához. Hiszen, még ha nagy valószínűséggel feltételezhetjük is, hogy a tartós házasságban élők átlagos gyermekszáma (befejezett termékenysége) kettő fölé fog kerülni, ez akkor sem lesz képes ellensúlyozni azt, hogy a hajadonok, az elváltak (és özvegyek) gyermekvállalási kedve lényegesen alacsonyabb a tartós házasságban élőkénél.

18. ábra
Magyar házaspárok gyermekeinek száma 11 év házasság után (2002)

Forrás: „Longi”.

Összevetve a házasságkötéskor vallott értékeket és a későbbi gyermekszámot egy nagyon lényeges összefüggést találunk: akik a házasságkötés után nem tartották fontosnak a szakmai karriert, azoknak lényegesen több gyermekük született a házasságuk első bő tíz évében. A későbbi egygyermekesek 29%-a, a kétgyermekesek 33%-a, és a háromgyermekesek 46 %-a tartotta a saját élete szempontjából jelentéktelennek a karriert a házasságkötéskor. A későbbi gyermektelenek között ez az arány 34% volt, ez is azt mutatja, hogy a későbbi gyermektelenség általában nem szakmai okokra vezethető vissza.

Ha Magyarországon is megvizsgáljuk az első gyermek születésének a korát, lényeges eltérést találunk a két ország között: a feleségek átlagos életkora 23 év alatt, míg a férjeké 26 év alatt volt ekkor, ez önmagában is 5, illetve 4 évvel kevesebb, mint Németországban (14. táblázat). Németországban a három vagy több gyermeket vállaló feleségek is jóval idősebb korban vállalják első gyermeküket, mint általában a magyarországi feleségek.

14. táblázat
Szülők átlagos életkor gyermekük születésekor Magyarországon

Átlagos életkor az első gyermek születésekor	Gyermekek száma			Összesen
	Egy	Kettő	Három vagy több	
Nők (N=1892)	24,2	22,5	21,7	22,8
Férfiak (N=1985)	27,2	25,4	24,9	25,8

Forrás: „Longi”.

Az adatokból azt olvashatjuk ki, hogy a 90/91-ben házasodott magyar nők a gyermekvállalás tekintetében még nem csúsztak ki a korból - ez jelentős különbség a két ország viszonyai között. Azonban azt is tudjuk, hogy ez elmúlt évtizedben Magyarországon is igen gyors tempóban emelkedni kezdett nemcsak a házasodási, hanem a gyermekvállalási életkor is, így ebből a szempontból napjainkban már jóval kisebb a különbség a két ország között.

Mindkét országban erős összefüggés van a gyermekek száma és az anya szülési életkora között. A többgyermekes anyák mindkét országban szignifikánsan fiatalabbak első gyermekük születésekor. Ezt az összefüggést főként Németországban úgy értelmezik, hogy az első gyermek idősebb korban (30 és a felett) való születése - az anya koránál fogva - jelentősen csökkenti a további szülések valószínűségét.

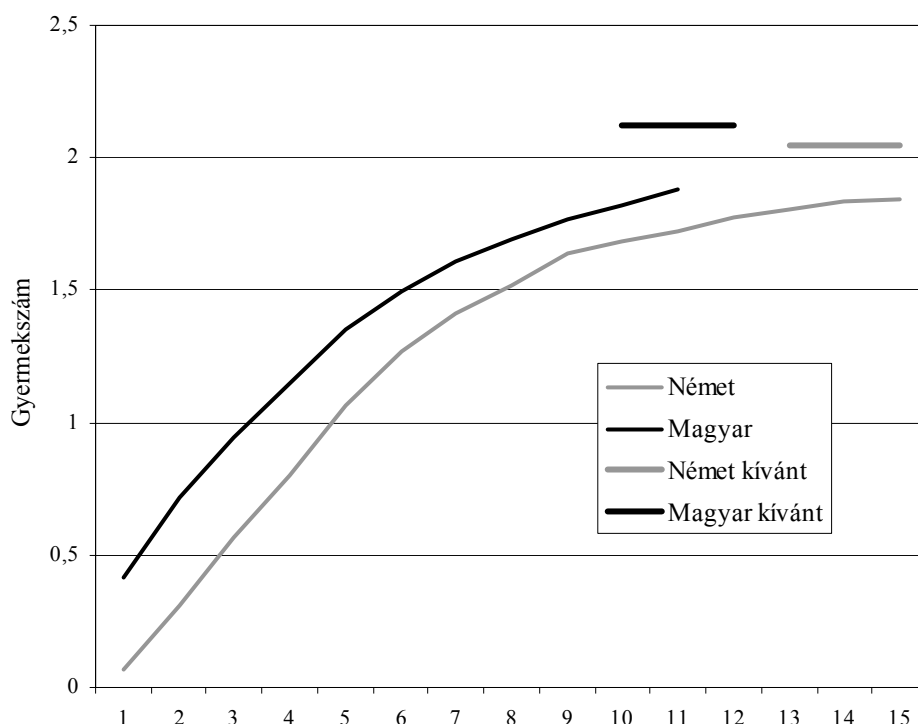
A magyar eredmények ezt a magyarázatot, ha nem is cáfolják, de árnyaltabbá teszik. Az egygyermekes magyar anyák ugyanis szintén idősebb korban szülik gyermeküket, mint a többgyermekes anyák az első gyermekük vállalásakor. Náluk azonban ez mégis több évvel fiatalabb életkort jelent, mint egygyermekes német társaiknál. A nő életkora tehát nem jelent magyarázatot arra, hogy ezek az anyák miért nem vállaltak több gyermeket. Véleményünk szerint inkább a család nagyaágával kapcsolatos elképzeléseknek van szerepe ebben. Azok a nők, akik a házasságkötés időpontjában csak egy gyermeket terveznek, bizonyára úgy gondolják, hogy ezt a gyermeket későbbi életkorban is világra hozhatják. Különbség van viszont abban, hogy ha a magyar anyák mégis meggondolnák magukat és szeretnének további gyermeket - mint ez az adatokból kiderül (az egygyermekes anyák több mint fele tíz éves házasságtartam után is kíván még gyermeket) -, akkor ezt még megtehetik, míg a német anyáknál, idősebb életkoruknál fogva, erre jóval kisebb az esély.

6.3. A gyermekvállalás és a házasság időtartalma

Van azonban egy másik lehetőség is a családfejlődés folyamatának áttekintésére: ha nem a szülők életkorából, hanem a házasságkötés időpontjából indulunk ki. Amennyiben a naptári évek jelentik a kiindulási pontot (az első naptári év Németországban 1988, Magyarországon 1991) megfigyelhetjük a házasságkötések időpontjához viszonyított gyermekvállalástörténetet (*19. ábra*).

19. ábra

Házasságkor kívánt és vállalt átlagos gyermekszám a házasságot követő naptári évek szerint

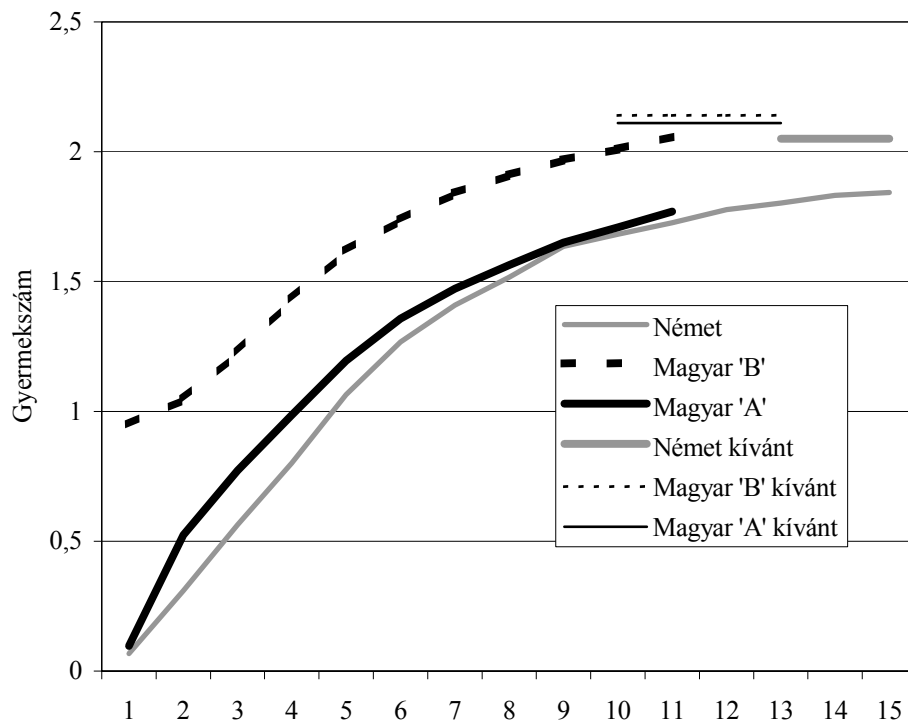
A legnagyobb különbséget a két ország között rögtön a házasságkötés pillanatában találhatjuk, hiszen a magyar családok esetében már a házasságot követő naptári évben csaknem minden második házasságban megszületik a gyermek. Ennek oka ismert: a házasságok 40%-a már úgy kötött Magyarországon, hogy a feleség gyermeket várt. Ez a házasságkötéskor szerzett „előny” a következő években is megmarad, így lehetséges, hogy Magyarországon a házasságokat követő harmadik, míg Németországban ötödik naptári évben jutnak el a családok az átlagosan egy gyermekhez.¹⁰ Ha összevetjük a házasságkötéskor kívánt gyermekszámot a házasság során ténylegesen vállalt gyermekek számával, akkor kiderül, hogy sem 11 év alatt Magyarországon, sem 14 év alatt Németországban nem sikerült átlagában elérni a kívánt gyermekszámot, de erre a magyar családoknak valamivel nagyobb esélye van még, mint a németeknek.

Azonban már a házasságkötés kapcsán felhívtuk a figyelmet arra, hogy Magyarországon két egymástól eltérő házasodási minta élt párhuzamosan. Ha elkülönítve vizsgáljuk azokat, akik még gyermeket nem várva házasodtak (A minta), illetve azokat, akik gyermeket várva házasodtak (B minta) (20. ábra) két dologra is felfigyelhetünk. Először is feltűnő, hogy az „A” házasodási minta a németországihoz igen-igen hasonló gyermekvállalási szokásokkal jellemezhető. Sőt, nemcsak a gyermekvállalási szokások hasonlóak, hanem az is, hogy ezek a családok átlagukban már jó eséllyel nem fognak annyi gyermeket vállalni, ahányat házasság-

¹⁰ Ebben azonban a mintavétel különbsége is szerepet játszik. (ld. a kutatások módszertanáról szóló fejezetet a tanulmány végén.)

kötésükkor terveztek. Ezzel ellentétben azon magyar családok, akik már gyermeket várva kötötték meg a házasságukat, a házasságkötést követő 11. naptári évben már elérték az átlagosan két gyermeket, és igen-igen jó eséllyel legalább annyi gyermeket vállalnak majd, ahányat a házasságkötésükkor terveztek.

20. ábra
Házasságkor kívánt és vállalt gyermekszám a házasságot követő naptári évek szerint

7. Háztartási munkamegosztás és gyermekgondozás

A házasság kezdetén, és többnyire még a házasság előtti együttélés folyamán az egyes házimunkák elvégzése a német mintában nem annyira a hagyományos nemi szerepek mentén alakult, sokkal inkább egymás között egyenletesen megosztva történt. Az első gyermek születése azonban jelentős változást eredményezett, különösen az anyák időbeosztására vonatkozóan. Ettől kezdve (az anyasági ellátás igénybevételével összefüggésben) a legtöbb anya sokkal több „tipikusan női” házimunkát végzett, pl. főzés, mosogatás, törölgetés, takarítás, rendrakás, vásárlás, mosás. A férfiak ezekben a tevékenységekben már kevésbé vettek részt, és erősebben koncentráltak munkájukra. A gyermek gondozása, mint új feladat, saját bevallás szerint szintén elsősorban a nő feladatkörébe tartozott. A férfiak is szakítottak ugyan időt a gyermekekre, illetve gyermekekre, ez azonban elsősorban a velük való játékban merült ki. A gyermeknevelés és a háztartási munkák nagy része elsősorban a nőre hárult. Amennyiben a párok még a gyermek születése előtt igyekeztek egy lehetőleg egyenlő munkamegosztást kialakítani, ez az azt követő években a nő számára hátrányosan változik (15. táblázat).

A német vizsgálat 5. adatfelvételi hullámának időpontjában a főzést és az ezzel összefüggő tevékenységeket a legtöbb esetben (79%) kizárólag a nő végzi. Mindössze az esetek egyötödében osztják meg ezt a munkát egymás között a felek. Más háztartási munkáknál pl. a mosogatás, törölgetés, rendrakás, mosás esetében is hasonló a helyzet, a nők állítása szerint ezek a tevékenységek időközben leginkább az ő feladatukká váltak. Csak nagyon kivételes esetekben fordul elő, hogy férfiak egyedül lássák el ezeket a teendőket. De az 5. adatfelvétel idején a házasságok egyharmadában az ilyen jellegű munkákat továbbra is egymás között megosztva végzik. A takarítás esetében viszont már viszonylag ritkán (minden ötödik pár) létezik munkamegosztás. Ugyanez vonatkozik a mosásra, amely 80%-ban kizárólag a nő munkája. Más a helyzet a kertészkedés és növényápolás feladatával, amit több férfi vállal magára, akár egyedül is (kb. minden ötödik). Vásárolni már gyakrabban mennek együtt vagy felváltva (a nők elmondása alapján az esetek 36%-ában, a férfiak elmondása alapján az esetek 47%-ában). A házban vagy lakásban szükséges javítási munkák, illetve az autó rendben tartása és szerelése továbbra is a férfi feladatát képezi. A hivatalos és egyéb ügyek intézését többnyire megosztva végzik a párok: csaknem minden második pár egyenlően megosztva vagy felváltva végzi ezeket.

Az első német adatfelvételhez képest 14 évvel később tehát a tradicionálisabb nemek közötti munkamegosztás gyakorlata figyelhető meg a háztartásokban. A háztartási és családdal kapcsolatos tevékenységek a házasság folyamán egyre inkább kizárólagosan a nő feladatává válnak.

15. táblázat
A német házaspárok munkamegosztása a háztartásban és a gyermekgondozásban 1988, 2002 (%)

Tevékenységek	Nők 1988						Nők 2002						Férfiak 2002					
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Főzés	36,6	19,5	35,9	4,0	2,5	1,4	55,0	24,4	16,3	2,0	1,4	0,9	2,1	3,6	19,5	23,9	50,1	0,8
Mosogatás, törölgetés	12,9	15,2	62,6	3,4	3,1	2,7	32,9	25,8	33,9	3,2	2,0	2,2	1,7	5,6	43,7	25,9	22,0	1,1
Takarítás, rendrakás	19,6	22,5	54,7	2,0	0,4	0,9	46,0	27,8	20,3	1,1	0,4	4,5	0,8	2,5	25,0	35,5	32,8	3,4
Mosás, ruhák rendben tartása	63,6	13,5	15,9	2,0	0,9	4,1	79,2	10,9	6,1	0,5	1,6	1,6	1,7	1,1	8,7	15,0	72,1	1,3
Kertészkedés, növények gondozása	30,4	11,1	38,1	5,7	8,5	6,1	27,3	15,3	37,5	8,7	8,1	3,1	6,3	15,0	39,2	18,2	18,8	2,5
Bevásárlás	12,1	17,5	61,8	6,7	1,6	0,4	33,5	24,6	36,3	3,6	2,0	–	1,7	6,5	47,4	28,3	15,9	0,2
Javítási munkák a házban, lakásban	0,9	2,3	19,5	20,7	52,6	4,0	1,6	2,2	18,3	19,5	55,6	2,9	59,3	24,7	10,8	2,1	1,7	1,3
Autóápolás, szerelés	1,1	1,8	18,3	14,7	56,8	7,3	3,2	2,2	17,0	11,9	57,5	7,4	56,8	18,7	12,0	1,9	2,9	7,8
Hivatalos ügyek intézése	7,7	10,4	65,5	7,4	8,3	0,7	14,4	12,4	51,0	10,1	12,0	0,2	12,5	15,7	50,9	11,4	9,3	0,2
Házi feladatban segítség							37,9	25,7	26,3	3,2	1,2	5,7	0,6	2,1	27,2	34,5	30,3	5,2
Gyermeket autóval elvinni							30,5	24,8	38,1	1,4	2,2	3,1	1,3	3,3	40,1	29,9	20,7	4,8
Gyermeket orvoshoz vinni							57,0	24,8	16,9	0,6	0,2	0,6	1,0	2,7	20,9	32,6	42,0	0,8
Szülői értekezlet, fogadó óra							35,8	17,7	41,5	2,6	1,0	1,6	1,3	3,3	42,5	25,3	25,7	1,9
Házimunkák, pl. gyermekszoba rendben tartása							47,6	21,1	22,8	1,0	–	7,5	0,8	1,9	27,3	30,5	31,5	7,9
Gyermekek közötti barátság ápolása							48,5	19,3	23,6	0,4	0,2	8,1	0,8	1,3	27,3	26,7	33,8	10,0
Születésnap zsúr szervezése							48,0	18,1	29,1	1,4	0,4	3,0	1,3	1,7	27,8	24,9	42,1	2,3

Magyarázat: (1) = „kizárólag én”; (3) = „felváltva”; (5) = „kizárólag a partner”; (6) = „más személy” illetve „nem érint”.

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat 1988, 2002.

Míg a mindennapi házimunkákat minden párnak – ha különböző mértékben is – el kell végeznie, a gyermekvállalással egészen új feladatok is felmerülnek. Csakhogy a gyermek gondozásával kapcsolatos feladatokat is elsősorban a nőknek kell ellátniuk. A férfiak alig segítenek többet a gyermek(ek) házi feladatainak megoldásában, mint amennyit a háztartási munkákkal foglalkoznak. Ráadásul ritkán végzik ezt a feladatot egyedül. A családok több mint felében a házi feladatok megoldásában való segítség is az anya dolga volt.

Ugyanez vonatkozik más feladatokra is, pl. a gyermeket autóval az iskolába, edzésre vagy zeneórára vinni és hazahozni, szülői értekezletre és fogadóórára járni. Bár a többi háztartási munkához képest az apák ezekben a feladatokban gyakrabban vesznek részt a feleségükkel felváltva, mégis a gyermekneveléssel kapcsolatos teendőket elsősorban az anyák végzik. Az esetek kétharmadában kizárólag az anya rak rendet a gyermekszobában, ugyanez igaz a gyermekek társas kapcsolatainak ápolására (pl. találkozások megszervezése, gyermek elvitele és elhozatala), valamint a születésnapok szervezésére is. Az ilyen fajta tevékenységek elvégzése a következő minta szerint történik: az apák csak ritkán végzik egyedül, ha mégis ellátnak hasonló jellegű feladatot (az esetek kb. egynegyedében), akkor csak az anyával együtt vagy felváltva. Többnyire azonban a gyermekgondozással kapcsolatos tevékenységek – függetlenül a gyermekek számától – kizárólag az anya feladataiként vannak számon tartva.

A dolgozó nők különösen gyakran elégedetlenek a háztartáson belüli munkamegosztással. Azok a nők, akik a munkamegosztáson valamit változtatni szeretnének, általában a férfiak nagyobb mértékű részvételét kívánják, sürgetik ezen tevékenységeknek a kiegyensúlyozottabb megosztását. Mindazonáltal sok férfi is szívesen változtatna valamelyest a jelenlegi gyakorlaton, különösen neveléssel kapcsolatos feladatokat végeznének, és a gyermekkel foglalkoznának többet. Azonban ők ezt a munkaidő jelentős mértékű rugalmasabbá tételéhez, és a részmunkaidős foglalkoztatás elérhetővé tételéhez kötik.

Magyarországon ezzel szemben már rövidebb idővel a házasságkötés után is a háztartási munkamegosztás hagyományos és kikristályosodott formái voltak az uralkodók (16. táblázat). Általában a férfiak végezték a háztartás kisebb javító-szerelő munkáit, szinte kizárólag a feleségek vasaltak, és többnyire ők főztek, mosogattak. A bevásárlás és a takarítás volt az a két munka, amelyet a háztartások többségében megosztva végzett a férj és a feleség. De ezekben az esetekben is, ha a munkát nem megosztva végezték, szinte biztosan a feleségre hárult az ilyen házimunkák ellátása.

Mint már említettük, Magyarországon jellemző, hogy a házasságkötés után az ifjú párok jelentős része nem tud még elköltözni a szülői házból. Az első hullám idején, még 36% volt ezen párok aránya. Értelemszerűen jelentős mértékben befolyásolja a háztartási munkák megosztásának alakulását, ha az ifjú pár valójában még nem tudott önálló háztartást alapítani. Ebben az esetben a házimunkákat jelentős arányban a szülői család (após, anyós) végzi. Például a főzés kapcsán az önálló háztartást még nem alapított ifjú feleségek több mint egynegyede úgy nyilatkozott, hogy sem ő, sem a férje nem főz, hanem „valaki más a családból”.

16. táblázat
A magyar házaspárok munkamegosztása a háztartásban és a 1991, 2001 (%)

Tevékenységek	Nők 1991						Nők 2001					
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Mosás	63,9	18,7	12,7	0,3	0,5	4,2	80,9	8,0	10,2	0,2	0,1	0,6
Vasalás	76,4	13,8	7,0	0,3	0,3	2,2	85,9	6,2	5,4	0,1	0,3	2,0
Főzés	40,9	18,8	27,1	1,1	0,2	11,8	54,2	13,6	28,3	0,8	0,3	2,8
Mosogatás	40,4	19,5	35,6	1,3	0,2	3,0	50,9	14,6	32,2	0,4	0,2	1,8
Élelmiszervásárlás	12,0	12,8	60,2	6,7	1,5	6,8	20,4	10,6	62,6	4,7	1,0	0,8
A lakás (ház) takarítása	24,3	18,3	53,4	2,3	0,5	1,2	46,6	15,2	36,5	0,8	0,1	0,7
Kisebb javítások a lakásban (házban)	0,3	0,6	13,5	33,5	48,8	3,4	2,6	2,9	20,1	30,6	41,3	2,5
A gyermek mindennapi ellátása							26,0	14,3	57,9	0,3	–	1,5
A háztartási pénz kezelése							28,0	7,7	59,2	2,5	2,4	0,3
Az adóívek kitöltése							23,8	3,0	16,3	3,9	10,8	42,1

Magyarázat: (1) = „csak én”; (3) = „felváltva”; (5) = „csak a partner”; (6) = „más személy” illetve „nem érint”.

Forrás: „Longi” 1991, 2001.

A másik jelentős meghatározója a házimunkák megosztásának az, hogy a kérdezés időpontjában megszületett-e már a házaspár első gyermeke. Azon családokban, ahol megszületett már a gyermek a munkamegosztás kissé eltolódik. Míg az otthon nem végezhető bevásárlásban a férfiek szerepe valamelyest megerősödik, addig az otthoni házimunkákat, a takarítást, főzést, mosogatást nagyobb arányban végzik a kisgyermekes anyák, mint a még gyermektelen társaik.

A háztartási munkamegosztást meghatározó harmadik jelentős tényező a feleség iskolai végzettsége (a férj iskolai végzettsége is összefügg a munkamegosztással, de nem ekkora mértékben). A szerelés kivételével, amelyet iskolai végzettségtől függetlenül szinte mindig a férfi végez, minden más vizsgált házimunka esetén a feleség iskolai végzettségével párhuzamosan nő az esély, hogy a munkát megosztva végzi a férj és a feleség. Így például, míg az alapfokú végzettségű feleségeknek csupán 27%-a osztotta meg a mosogatás munkáját a férjével, addig a diplomás feleségek férjei 50% eséllyel egyenlő mértékben kivették szerepüket eme házimunkából. Azonban iskolai végzettségtől függetlenül, annak az esélye, hogy a szerelés kivételével akármelyik otthon végzendő házimunkát többnyire kizárólag a férj végezzen elhanyagolható volt. Tehát csak arról beszélhetünk, hogy míg az otthon végzendő rendszeres házimunkákból az alacsony végzettségű családokban a férfiek egyáltalán nem veszik ki a részüket, addig a diplomások körében jellemzőbb a házimunkák közös elvégzése, de az nem jellemző hogy kizárólag a férj végezzen valamiféle hasonló házimunkát.

A második adatfelvételi hullám idején részben megváltozott munkamegosztással találkozhatunk. A változás iránya egyértelmű: minden elvégzett házimunkában nőtt a feleségek részvétele. Például 64-ről 81%-ra nőtt azon háztartások aránya, ahol kizárólag a feleség feladata a mosás. A mosogatás esetén 40-ről 51%-ra, míg a takarítás esetén 24-ről 47%-ra nőtt

ugyanaz az arány. Hogy itt nem arról van szó, hogy a házimunkák megosztása „kikristályosodott” a hosszú házassévek alatt, azt az is mutatja, hogy a ház körüli javító-szerelő munkákban is nőtt a feleségek részvétele: a házasság után ezeket a feladatokat az esetek 14%-ban látta el vagy többnyire a feleség, vagy megosztva a férj és a feleség. A második hullám idején ez az arány már 26% volt. 49%-ban kizárólag a férj feladata volt a javítás-szerelés a házasságkötéskor, míg jó évtizeddel később már csak a férfiek 41%-a tartotta meg ezt a privilégiumát.

Ha a két ország adatait vetjük össze, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a házasságkötéskor Németországban szinte minden házimunka esetén nagyobb arányban volt jellemző a munkák megosztása. Az idő múltával mindét országban nőtt a feleségek részvétele a házimunkában, ez az elmozdulás azonban Németországban sokkal nagyobb mértékű volt, mint Magyarországon. Így lehetséges, hogy egyre inkább hasonultak egymáshoz a háztartási munkamegosztás mintái a két országban, bár a férfiak részvétele azért valamelyest még az utolsó adatfelvételek esetén is magasabb volt Németországban, mint Magyarországon. A munkamegosztási típusok hasonulására példa, hogy azon háztartások aránya, ahol kizárólag a feleség feladata a főzés, Németországban 37-ről 55, míg Magyarországon 41-ről 54%-ra nőtt. A takarítás esetén 20-ről 46%-ra nőtt Németországban, míg Magyarországon 24-ről 47%-ra azon háztartások aránya, ahol csak a nő takarít. Persze nem tudjuk, hogy ez a nagyobb elmozdulás nem egyszerűen annak a következménye-e, hogy Németországban több idő telt el a házasságkötés és az utolsó adatgyűjtés között, mint Magyarországon.

8. A lakáshelyzet alakulása

8.1. Lakáshelyzet a házasságkötés után

A következő eredmények értelmezéséhez ismét szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy a német mintában lévő párok 80%-a már a házasság előtt együtt élt, élettársi kapcsolatban. A legtöbb esetben ezeket az éveket „fészekrakásra” használták fel. Csak akkor házasodtak össze, amikor lakásvizonyaikat a családalapításnak megfelelőnek értékelték. A német helyzettel ellentétben Magyarországon nem volt jellemző a házasságok előtti együttélés, a kérdezettek 72%-a előzetes együttélés nélkül kötött házasságot. Jelentős eltérés az is, hogy sok esetben a házasságkötésre gyorsan, a menyasszony terhessége miatt, hosszabb felkészülés nélkül került sor. Így lehetséges, hogy Magyarországon a házasságkötés után néhány hónappal a kérdezettek többsége még nem élt stabil lakáskörülmények között.

Az ifjú német házaspároknak átlagosan 78 m² lakóterületük volt. Többségük (70%) három vagy több szobával rendelkezett (a mellékhelyiségeken kívül). Ezeknek a lakásoknak nagy része (kb. 60%) többlakásos házban volt, de a házaspárok több mint egyharmada lakott röviddel a házasságkötés után családi házban vagy ikerházban. Az akkor megkérdezett párok több mint a fele kertet is tudott használni. Összességében a megkérdezettek többségének az akkori lakása nem jelentett akadályt a családalapításra. Az akkori családi viszonyaikra vonatkozóan 70%-uk megfelelőnek tartotta lakását és kb. 50%-uk mondta, hogy egy gyermekkel is nyugodtan lakhatnának a lakásban.

A házasságkötés után néhány hónappal Magyarországon a feleségeknek csak 35%-a nyilatkozott úgy, hogy az a lakás, amelyben lagnak saját tulajdonuk vagy bérleményük. Ekkor az együtt élő ifjú párok 36%-a nem vezetett saját háztartást, hanem valamelyik szülőnél lakott. 29 %-a a pároknak nem saját tulajdonú, vagy saját jogon bérelt lakásban, de nem is szülői háztartásban élt, hanem a legkülönbélebb átmeneti körülmények között: például egy nagyszülő ideiglenesen kiürített lakásában, vagy ismerősnél stb. Ezzel szemben a német párok 89%-a lakott saját tulajdonú vagy bérelt lakásban, és csak 11%-uk nyilatkozott úgy, hogy „a ház/lakás szülőké/rokonoké”, de az esetek többségében még ez sem jelentette azt, hogy a fiatalok egy háztartásban éltek a tényleges tulajdonosokkal. Az szülőkkel való ilyen együttélés Németországban már a házasságkötés után is ritkaságnak számított (4%).

A helyzet értelmezéséhez fontos tudni, hogy Magyarországon a 90-es évek elején, a szocialista korszak örökségeként lakáshiány volt, ráadásul igen alacsony lakásmobilitás jellemezte ezeket az időket, az önálló lakás megteremtése a legfontosabb társadalmi problémák közé tartozott. Ezen ismeretek fényében lehetséges összevetni az egyes mutatószámokat. Pél-

dául a házasságkötés után a német családok átlagosan 78, míg a magyarok 75 négyzetméteres lakásban laktak. A számok első pillantásra hasonlóságot mutatnak. Csakhogy a magyar fiatal házások jelentős részének másokkal kellett megosztotnia ezen a területen. Pontosabb képet kapunk, ha a német lakások szobaszámát nem a magyar lakások szobaszámával, hanem azzal vetjük össze, hogy saját használatú szoba jut az ifjú házásoknak a magyar lakásokban. Ekkor kiderül, hogy a házasságkötés után a magyar családok kétharmada (67%) csupán egy, 26%-a kettő, míg 7%-a rendelkezett három vagy több szobával (a mellékhelyiségek nélkül). Ezzel szemben Németországban az egyszobás lakások aránya 1% (!) volt. Kétszobás lakásban lakott 25%, míg több mint 70% rendelkezett három vagy több szobával.

Nem meglepő, hogy az ifjú magyar feleségek sokkal elégedetlenebbek voltak lakhatási körülményeikkel. Míg a német feleségek csaknem háromnegyede elégedettnek vagy nagyon elégedettnek mutatkozott a lakáskörülményeivel, Magyarországon ez az arány csupán 38%-ot tett ki. Ennek ellenére két éven belüli költözést a németek 38%-a, míg a magyarok 31%-a tervezett. Eme látszólagos ellentmondás mögött az áll, hogy a magyarok sokkal kevesebb lehetőséget láttak arra, hogy szándékaikat megvalósítva ténylegesen elköltözzenek. Ezt mutatja az, hogy bár általában a magyar párok 75%-a kívánt változtatni lakáshelyzetén, de arra, hogy két éven belül el is költöznek csak 31%-uk számított. Jellemző az is, hogy a költözés legfontosabb oka Németországban a lakás kis mérete volt (a költözést tervezők csaknem fele választotta ezt az okot), addig Magyarországon a legfontosabb ok egyszerűen az volt, hogy az ifjú pár önálló lakásra szeretett volna szert tenni (a költözni kívánók több mint 50%-a ezt az okot nevezte meg), miközben a lakásméret sokkal kisebb súllyal bírt számukra. Az is megállapítható, hogy a házasságkötés után ideiglenesen kialakuló többgenerációs háztartások egyértelműen kényszermegoldásnak számítottak Magyarországon, a szülőkkel együtt élő ifjú házaspárok túlnyomó többsége önálló lakásra vágyott. A német házaspárok költözési szándéka másrészt a munkahellyel kapcsolatos mobilitásra volt visszavezethető, aminek Magyarországon viszonylag alárendelt szerep jutott.

A két ország lakáspiaca közötti másik jelentős különbség a lakások tulajdoni viszonyaiban volt megfigyelhető, mert míg Németországban jelentős a bérlakások aránya, addig Magyarországon a rendszerváltás környékén szinte minden lakás és ház magántulajdonba került, csaknem függetlenül a lakó anyagi helyzetétől. Így lehetséges, hogy míg Németországban az ifjú házások lakásainak több mint 70%-a bérllet vagy albérllet volt, addig Magyarországon csupán 18% lakott magánszemélytől vagy önkormányzattól bérelt lakásban.

Összefoglalva a házasságkötés utáni lakáshelyzetet a két ország egymástól igencsak eltérő viszonyaira mutathatunk rá. Németországban az ifjú házások számára gyakorlatilag adottak voltak már a házasságkötés pillanatában az önálló lakhatás körülményei, s célként a lakás növelése, a bérlakás lakástulajdonra cserélése merült fel. Magyarországon az ifjú házások jelentős része még nem rendelkezett saját „kuckóval”, így számukra a saját lakás megszeremtése a házasságkötést követő évek egyik legfőbb feladatává vált.

8.2. A lakáshelyzet változása

Németországban a házaspárok kb. egyötöde 14 év házasság után ugyanabban a lakásban lakott, mint a házasságkötést követően. Már a második és a harmadik adatfelvétel eredményei azt mutatták, hogy a lakásváltoztatás a gyermek születésével és/vagy a munkavégzés helyének változásával függ össze. Az 5. adatfelvételkor megkérdezett házaspárok 80%-a változtatta meg lakhelyét az eltelt évek során, 41%-uk csak egyszer, 25%-uk kétszer, a maradék pedig többször költözött.

A lakásváltoztatás majdnem mindig együtt járt a lakáshelyzet javulásával, legalábbis a lakás nagyságát illetően. Egyre több család cserélte bérleményét tulajdonra, így 2002-re a házaspárok több mint háromnegyede immár saját tulajdonú lakásban lakott. 96%-uk vagy rendelkezett saját kerttel, vagy használhatta a lakáshoz tartozó kertet/udvart. A lakások mérete is nagyon megfelelő. A megkérdezettek több mint fele lakott 130 m²-es vagy nagyobb lakásban, illetve házban. Több mint a felének öt vagy több szobája volt. A lakásokban az esetek 92%-ában minden gyermeknek saját szoba jutott. Ennek megfelelően a családok 43%-a „nagyon elégedett”-nek bizonyult lakásával/házával, 44%-uk pedig „elégedett” volt vele. A legtöbb házaspárnak (77%) sikerült olyan környéken találnia lakást, amelyet gyermekbarátnak tartanak.

Magyarországon a lakásmobilitás valamelyest alatta maradt a németországinak. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy itt csak a házasságkötést követő 11 év adatai állnak rendelkezésünkre, feltételezhetjük, hogy valójában komoly különbség nincs a költözések számában. Ez alátámasztja azt az adatot, hogy az elmúlt évtizedben, az előző évtizedekhez viszonyítva nőtt a lakásmobilitás Magyarországon.

A párok 25%-a 2001-ben még ugyanabban a lakásban lakott, mint amelyben a házasságkötés után. 44% költözött egyszer, 20 % kétszer. Azok aránya, akik háromszor vagy még többször költöztek a házasságkötés óta, alig haladja meg az egytizedet (11%). A költözések száma értelemszerűen összefügg a házasságkötés utáni lakáshelyzettel. Akik akkor elégedetlenek voltak a lakásukkal, költözést terveztek, vagy nem saját lakásban laktak, nagyobb arányban költöztek el az évek során az akkori lakásukból.

A házasságkötést követő bő évtized Magyarországon arra volt elég, hogy az ifjú házaspárok jó eséllyel megszerezzék saját, önálló lakásukat. A megszerzett lakás tulajdonságai a legtöbb pár számára (egyelőre) nem bírtak elsődleges jelentőséggel. Tehát a magyar megkérdezettek lakással kapcsolatos igény szintje a reális lehetőségek hiányában egészen más, mint a német házaspároké.

2001-ben már „csak” a megkérdezett házaspárok egyötöde lakott a szülők vagy rokonok lakásában. A szülői (rokoni) lakás használata azonban nem minden esetben jelenti azt, hogy ténylegesen együtt is lakik a szülő a házaspárokkal, de azért ekkor is 13% volt még azon házaspárok aránya, akik a szülőkkel együtt éltek. A legtöbb esetben azonban ez továbbra is kényszermegoldást jelent, melyet mutat, hogy a szülőkkel együtt élő házaspárok átlag feletti

arányban terveznek változtatást lakáskörülményeiken, és több mint felük (54%) a változtatás okaként az önálló lakás utáni vágyat nevezte meg.

Azon pároknak, akiknél az önálló lakás megszerzése, biztosítása volt a házasságkötés utáni évtized egyik fő célja, már kevesebb erőforrásuk maradt a lakáskörülményeik javítására. Így, a két ország házasainak lakhatási körülményei között, az eltelt időszak alatt, az objektív szakadék nem csökkent. Egyfelől Magyarországon alig nőtt a lakások alapterülete (75-ről 87 négyzetméterre átlagosan). Ez úgy lehetséges, hogy a párok több mint egyötöde ma kisebb lakásban él, mint a házasságkötést követően, ami pedig azzal magyarázható, hogy ezen házaspárok a nagyobb szülői lakást elhagyták, és 11 évvel később már egy saját, de kisebb lakásban laktak. Ők ezt a helyzetet abból a szempontból megfelelőnek ítélik meg, hogy önállósulni tudtak a lakáshelyzetüket illetően.

Ha az átlagos szobaszámot vizsgáljuk, akkor ez a legtöbb fiatal magyar család esetében 11 év házasság után is csupán kettő vagy három szobát jelent, még a félszobákat teljes szobának számolva is. Ha az átlagos négyzetméterszámot vesszük alapul, kiderül, hogy a magyarok családok lakásai sokkal kisebbek, mint a német családokéi. A háromnál több szobát birtoklók aránya a magyar házaspárok között csupán 16%. Nagyon érdekes viszont, hogy a nagy objektív különbségek ellenére alig találunk eltérést a lakáshelyzettel való elégedettség mértékében Németország és Magyarország között – hiszen a válaszadók 46%-a Magyarországon is teljesen, míg 33% általában elégedett volt a lakáshelyzetével.

8.3. Lakáshelyzet és gyermekszám

Németországban az elért lakáshelyzet szempontjából jelentős különbségek vannak a gyermektelen és a sokgyermekes családok között. Az egy- és kétgyermekes családoknál az esetek 96%-ában minden gyermeknek van saját szobája, a három- és többgyermekesek esetében már csak 76%-uknak. Azok közül, akik időközben saját házhoz vagy lakáshoz jutottak, a sokgyermekes családok vannak a legmagasabb arányban. A sokgyermekes családok ugyanis Németországban nehezen találnak a lakáspiacon megfelelő méretű bérlakást. Ezért saját elképzelésüknek megfelelő, saját tulajdonú lakás elérésére törekednek. A legtöbben meg is tudták valósítani céljukat, azonban viszonylag magas áron, azzal a következménnyel, hogy számukra még jelen pillanatban is nagy, vagy nagyon nagy terhet jelent a hiteltörlesztés. 44% nyilatkozott így, míg a gyermektelen párok között egy 21%-ban fordul csak elő. A relatíve nagy anyagi terhek ellenére azonban a sokgyermekesek is összességében elégedettek a lakáshelyzetükkel.

Magyarországon igazából nem fedezhetünk fel pozitív kapcsolatot a lakásminőség és a gyermekek száma között. Noha nyilvánvaló hogy több gyermek nagyobb lakást igényelne, a nagyobb lakás olyan anyagi terheket jelent, amelyet sokaknak több gyermek nevelése mellett Magyarországon szinte lehetetlen vállalni. Magyarországon a három vagy több gyermeket

vállaló családok lényegesen rosszabb körülmények, szűk lakásviszonyok között kényszerülnek gyermekük felnevelésére. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy a három vagy több gyermeket nevelő családok csaknem kétharmada háromnál kevesebb szobával rendelkezik. Szinte elképzelhetetlen az, hogy a házaspárok a gyermekeik számához igazítsák a lakáskörülményeiket, hiszen a fő cél a házasságkötést követő évtizedben az önálló lakás megteremtése, az igényeknek megfelelő méretű lakás biztosítása már az esetek túlnyomó többségében nem lehetséges. Így aztán elmondhatjuk, hogy aki Magyarországon több gyermeket vállal, az többnyire vállalja a szűkös lakáskörülményeket is. Lakáskörülményeik a laksűrűség szempontjából egyértelműen rosszabbak, mint a kevesebb gyermeket vállaló vagy gyermektelen házaspároké.

17. táblázat
Lakásviszonyok gyermekszám szerint (%)

Lakásviszonyok	Összesen	Gyermekszám			
		0	1	2	3+
<i>Németország: Saját tulajdonú ház/ lakás</i>	59,6	73,2	79,0	80,0	76,2
<i>Németország: Lakásméret</i>					
80 m ²	19,2	8,9	2,3	--	4,8
80 –120 m ² alatt	38,5	36,6	29,3	13,1	28,8
120 m ² vagy több	42,3	54,5	68,3	86,9	66,4
<i>Németország: Szobák száma:</i>					
2 szobáig	7,7	–	–	--	0,7
3–4 szoba	55,8	51,8	36,2	8,0	36,1
5 vagy több szoba	36,5	48,2	63,8	92,0	63,2
<i>Magyarország: Saját tulajdonú ház/ lakás</i>	93,5	88,6	92,6	88,2	90,9
<i>Magyarország: Lakásméret</i>					
80 m ²	50,0	56,8	38,6	43,5	44,3
80 –120 m ² alatt	40,3	32,6	41,1	42,9	39,3
120 m ² vagy több	9,7	10,6	20,3	13,6	16,4
<i>Magyarország: Szobák száma:</i>					
2 szobáig	77,4	70,8	60,2	61,2	63,5
3–4 szoba	21,0	27,5	36,9	37,1	34,1
5 vagy több szoba	1,6	1,7	2,9	1,8	2,3

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat; „Longi”.

9. A foglalkoztatottság alakulása – A család és a munkavállalás összeegyeztetése

9.1. A család és a munkavállalás összeegyeztethetőségével kapcsolatos elképzelések a házasság kezdetekor

Németországban a későbbiekben gyermeket vállaló párok, tehát azok, akik a vizsgálat ideje alatt családot alapítottak, már röviddel a házasságkötés után is inkább hagyományosan gondolkodtak a család és a kereseti tevékenység összeegyeztethetőségéről (18. táblázat). Kb. 80%-ban egyetértett mindkét fél a férfiak folyamatos munkavállalásával. A nő első szülése utáni munkavállalásával kapcsolatban azonban nagyon nagy különbségek voltak megfigyelhetőek: a nők 16%-a feltétlenül szeretett volna munkát vállalni, míg 13% semmiképp nem akart dolgozni az első szülés után. A nők mindössze egyötöde csak abban az esetben akart volna visszatérni a munkaerőpiacra, ha anyagilag feltétlen szükséges, egyharmad valószínűnek tartotta, hogy újra dolgozni fog, egyhatedük pedig még bizonytalan volt ebben a kérdésben.

A nők körében úgy tűnik, egyre kisebb szerepe van a hagyományos három fázis modellnek,¹¹ és egyre több nő igyekszik legkésőbb akkor, amikor a gyermek eléri az óvodáskort, párhuzamosan összeegyeztetni a családot a munkavállalással: legtöbbször a gyermekük születése után egy-két év elteltével vissza akarnak térni a munkaerőpiacra. Ezt alátámasztja a 25 és 45 év közötti anyák gazdasági aktivitásának állandó növekedése is (Strohmeier–Schulze 1995; Habich–Berger-Schmitt 1998; Mühlring–Rost 2003).

18. táblázat

Német párok elképzelése a szülés utáni munkavállalásról (a házasságkötés utáni időpontban, 1988/89-ben) (%)

Munkavállalási szándék	Nők		Férfiak	
	Saját maguk	Partnerük	Saját maguk	Partnerük
Nem, semmi esetre sem	13	1	2	15
Igen, valószínűleg	37	8	10	38
Igen, ha (anyagilag) szükséges	22	4	6	25
Igen, feltétlen	16	85	81	8
Nem tudom még	12	2	1	14
Személyek, n =	508	472	491	470

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat.

¹¹ Munkavállalás az első gyerek megszületése előtt, a munkavállalás szünetelése a gyermek(ek) nevelésének idején, aztán ismét munkavállalás.

Arra a kérdésre, hogy a gyermek mennyi idős korától tudnák elképzelni a visszatérést a munkaerőpiacra, a mostani anyáknak mindössze 28%-a mondta akkoriban (1988/89-ben), hogy a gyermek hároméves koráig részmunkaidőben szeretne dolgozni, és csak 8%-uk gondolta, hogy ebben az időszakban teljes munkaidőben kíván munkát vállalni. Tehát csak kevés német nő akart közvetlenül a gyermek születése után visszatérni a munkaerőpiacra. Majdnem minden arra jogosult közvetlenül a szülés után először nevelési szabadságra akart menni (*Schneewind és tsai. 1992*).

Ugyanakkor ami a munkába való visszatéréssel kapcsolatos attitűdöt illeti, szignifikáns különbségek adódnak a nők iskolai végzettségétől függően. A felsőfokú diplomával rendelkező feleségek magasabb arányban (21%) gondolták úgy, hogy szülés után feltétlenül munkát szeretnének vállalni, mint az általános iskolai végzettségűek (8%), vagy a középfokú végzettségűek (14%). Különbség volt megfigyelhető abban is, hogy mikorra tervezik a nők a munkába való visszatérést: minél magasabb az iskolai végzettség, annál nagyobb arányban szeretnének rövid időn belül újra munkát vállalni; az érettségizett nők 36%-a már a gyermek három éves kora előtt szeretett volna részmunkaidőben dolgozni, 20%-uk pedig teljes állásban akart addigra elhelyezkedni, mikorra gyermekük iskolába kerül. A csupán általános iskolát végzett nők ugyanezt 28, illetve 5%-ban tervezték, amely szignifikánsan kisebb hányadot jelentett.

A megkérdezettek viszonylag hagyományos felfogása a nemi szerepekkel kapcsolatban nemcsak a gyermekvállalást követő munkába állást illetően mutatkozott meg. A családalapítás szakmai karrierre gyakorolt következményeinek előrevetítésével kapcsolatos válaszok is a megkérdezett házaspárok tradicionális attitűdjéről tanúskodtak. A válaszokból ugyanis az derül ki, hogy a megkérdezettek véleménye szerint a nők számára nehezen összeegyeztethető a szakmai karrier és a gyermekvállalás. A későbbi anyák 58%-a és a későbbi apák 52%-a vélekedett röviddel a házasságkötés után úgy, hogy teljesen normális, hogy egy nő a szakmai karrier érdekében lemondjon a gyermekekről. Az apaszereppel kapcsolatban viszont a leendő apák 73%-a és a leendő anyák 75%-a úgy vélte, teljesen szokatlan, hogy férfiként valaki a család érdekében lemondjon szakmai karrierjéről.

Ezek az 1988-89-ben a német házaspárok által a házasság kezdetén vallott elképzelések messzemenően a családi munka és pénzkereső tevékenység közötti tradicionális felosztást tükrözték, melyek szerintük meg is feleltek a társadalmi normáknak.

Magyarországon 1991-ben a női foglalkoztatottság megközelítése még teljesen eltért a németországitól. Ennek elsődleges oka a szocialista korszak foglalkoztatotti viszonyaiban keresendő: ekkor a magyar nők túlnyomó többsége, a vállalt gyermekek számától függetlenül teljes munkaidőben dolgozott, a főállású anyaság intézménye gyakorlatilag ismeretlen volt. A helyzetet viszont nagyban árnyalja, hogy a gyermek születése után, egészen annak hároméves koráig az anyák „legális”, sőt államilag támogatott módon kiléphetek a munkaerőpiacról, ráadásul ebben a három évben elég bőkezű juttatásban is részesültek az államtól. Mivel a rendszerváltás előtt a teljes foglalkoztatottság miatt a munkaerőpiacról való ilyen hosszú távollét után sem okozott gondot a visszatérés, valamint azért mert a családnak szüksége volt a

nő keresetére, a nők nagy arányban ki is használták ezt a lehetőséget. Azonban 1991-ben már megkezdődött a támogatások értékvesztése és a munkanélküliség növekedése, ami a sokgyermekes családokat különösen hátrányos helyzetbe hozta.

A magyarországi helyzet másik specialitása, hogy a részmunkaidős munkavállalás szinte ismeretlen volt, és mindmáig az. Ez a munkaforma a rendszerváltás környékén kezdett elterjedni 6,3%-os nők közötti arányával, majd a csúcst 1992-ban érte el, ezután visszaesett, s jelentősége az utolsó adatfelvétel idején is igen alacsony volt. Ezen információk fényében kell értelmezni azokat az eredményeket, amelyeket akkor kaptunk, amikor a fiatal házasságokat megkérdeztük, hogyan szeretné kombinálni a munkát és a családdal.

A házasságkötés után a feleségek 51%-a a nyolcvanas évekre jellemző helyzet fenntartását kívánta, vagyis azt, hogy az anya ne dolgozzon, amíg a gyermek kicsi (utána viszont értelemszerűen teljes állásban dolgozzon). 15% volt – a gyermek korától függetlenül - a teljes, míg 23% a részmunkaidő támogatottsága, míg a fiatal feleségek 11%-a egyáltalán nem dolgozott volna, amíg gyermekei vannak. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kérdezettek körében nem volt nagy ellenállás a gyermekvállalás és a foglalkoztatottság rendszerváltás előtti modelljével szemben, amely teljes foglalkoztatottságot nyújtott a nőknek, illetve várt el tőlük, viszont lehetőséget biztosított arra, hogy a legkisebb gyermek hároméves koráig az anya ideiglenesen kiléphessen a munkaerőpiacról. A részmunkaidős foglalkoztatás elég magas támogatottsága mögött pedig jelentős arányban nem eme munkavállalási forma valós ismerete állott, hanem feltehetően az a (tévesnek bizonyult) remény, hogy a várható munkahelyi elbocsátások helyett a részmunkaidős foglalkoztatás jelentheti a pozitív forgatókönyvet.

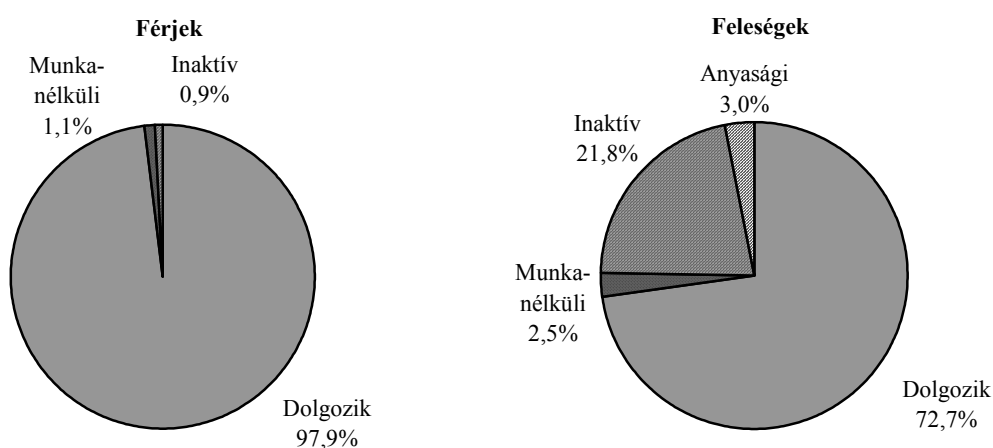
A rendszerváltás után jelentős mértékben visszaesett a női munkavállalás Magyarországon. Ez a folyamat, amely a munkanélküliségtől is eltekintve nemcsak a női foglalkoztatottak, hanem a gazdaságilag aktív nők számának zuhanásával is járt Magyarországon, ellentétes a németországi tendenciákkal, ahol az 1990-es években éppen emelkedett a női foglalkoztatási arány. Például a 30-40 éves nők foglalkoztatási aránya a volt NSZK területén 1990 és 2000 között itt 68%-ról 75%-ra nőtt, míg Magyarországon 1992 és 97 között 80%-ról 69%-ra esett (a magyar adatok forrása *Munkaerő-piaci tükrök 2002*, a német adatok forrása: *Datenreport 2002*).

Vizsgálatunk szempontjából az az érdekes, hogy Magyarországon a munkaerőpiacról – többek között – éppen a több gyermeket vállaló nők szorultak ki szándékaik ellenére nagy arányban.

9.2. Foglalkoztatottság 2001/02-ben

Az utolsó adatfelvétel idején a megkérdezett német férfiak 98%-a, a nők 73%-a dolgozott. A feleségek között 3% volt a munkanélküliek, és mintegy 25% az inaktívok aránya (közéjük értve az anyasági ellátáson lévőket is).

21. ábra
Német nők és férfiak gazdasági aktivitása 14 év házasság után (2002)

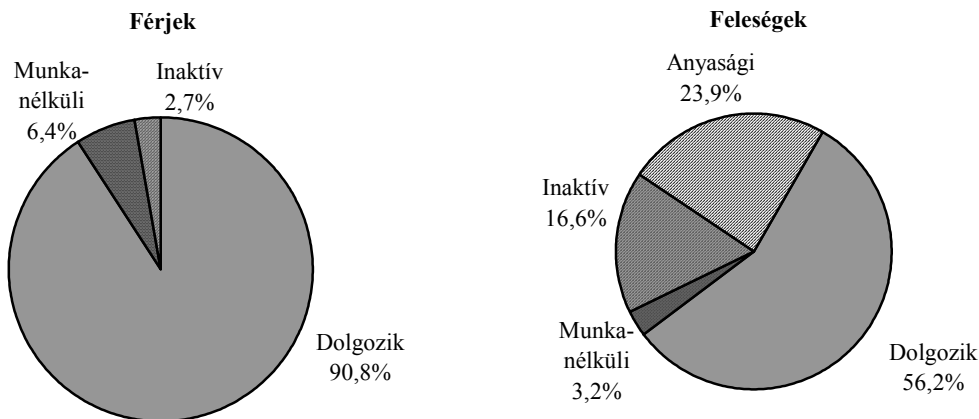
Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat .

Ha a magyarországi foglalkoztatottsági helyzetet (ld. 22. ábra) kb. 11 évvel a házasságkötés után (2001-ben) összevetjük a némettel, lényeges eltéréseket vehetünk észre. A leglátványosabb különbség a dolgozó feleségek arányában figyelhető meg, amely lényegesen alacsonyabb Magyarországon (56%), mint Németországban. Ennek oka elsősorban az anyasági (gyes, gyed, gyet.) ellátáson lévők Magyarországon magasabb aránya. A két adat közvetlen összevethetőségét azonban korlátozza, és az eltérést részben magyarázza, hogy a házasságkötés óta nem ugyanakkora idő telt el a két vizsgálatban, és hogy a német anyák általában már túljutottak a gyermekvállalási koron, míg ez a magyar feleségekről nem mondható el.¹²

¹² A következő (9.3) alfejezetben ennek a hatásnak a kiszűrésére egységesen a házasságkötést követő 11 évet fogjuk összehasonlítani egymással, longitudinális nézőpontból.

22. ábra

Nők és férfiak foglalkoztatottsági helyzete Magyarországon 11 év házasság után (2001)

Forrás: „Longi”.

Ha a nőket gyermekszám szerint vizsgáljuk, látható, hogy Németországban a legtöbb gyermektelen nő (90%) dolgozik, míg az egygyermekes anyáknak 78%-a, a kétgyermekeseknek 73%-a, a háromgyermekes anyáknak pedig több mint a fele, 54%-a foglalkoztatott. Az anyák gazdasági aktivitása tehát, mint az várható volt, a gyermekek számának növekedésével párhuzamosan csökken.

Magyarországon a gyermektelen nők 74%-a, az egygyermekesek 76%-a, a kétgyermekesek 60%-a dolgozott 11 évvel a házasságkötés után, míg a három vagy több gyermeket nevelő feleségek szinte teljesen kiszorultak a munkaerőpiacról, csupán 13%-uk dolgozott ebben az időpillanatban.

Tehát az összefüggés a gyermekszám és a női munkavállalás között hasonló a két országban, minél több gyermeke van egy nőnek, annál kisebb eséllyel dolgozik. Az összefüggés erőssége azonban eltér a két országban: míg Németországban még a három vagy több gyermeket nevelő feleségek többsége dolgozik is, addig Magyarországon ennek a csoportnak csupán a töredéke volt foglalkoztatott (19. táblázat). (Hogy ennek a jelenségnek a gyet az oka vagy okozata, annak megállapítása mindenképpen részletesebb vizsgálatot igényelne.)

Azonban Németországban nemcsak a munkavállalás, hanem annak heti hossza is összefügg a gyermekszámmal. Ennek oka, hogy az anyák többnyire csökkentett óraszámban térnek vissza a munkába (a gyermek, illetve a gyermekek korától függően). A gyermektelen nők közel 55%-a teljes állásban dolgozik, az egygyermekes német anyáknak azonban csak 16%-a! A kétgyermekes családokban a nőknek csak egytizede dolgozik teljes munkaidőben, a három- és a többgyermekes családoknál pedig mindössze 3%. A legtöbb három- és többgyermekes anya, amennyiben dolgozik, ezt részmunkaidőben teszi. Az ő körükben a legmagasabb, az igen rövid munkaidőben foglalkoztatottak (heti 10 óránál kevesebbet dolgozók)

aránya. Még a kétgyermekes anyák között is viszonylag magas ez az arány, az egygyermekesek között viszont már csak 6%.

19. táblázat
A feleségek munkavállalása a gyermekek számának függvényében 2001/2002-ben

	Nem dolgozik	Max. heti 10 óra	Heti 11–20 óra	Heti 21–34 óra	Heti 35 vagy több óra	Összesen	A dolgozók átlagos munkaideje	Átlagos munkaidő
	%						óra/hét	
Gyermektelen nők								
Németország (n=51)	9,8	3,9	5,9	25,5	54,9	100,0	34,2	30,9
Magyarország (n=61)	26,2	0,0	3,3	3,3	67,2	100,0	41,3	30,5
Egygyermekes nők								
Németország (n=110)	21,8	5,5	37,3	19,1	16,4	100,0	24,2	18,9
Magyarország (n=477)	24,5	0,4	2,7	3,8	68,6	100,0	40,2	30,4
Kétgyermekes nők								
Németország (n=296)	26,7	15,9	30,1	17,2	10,1	100,0	20,3	15,0
Magyarország (n=1068)	40,2	0,1	3,6	5,1	51,1	100,0	38,7	23,1
Három vagy többgyermekes nők								
Németország (n=99)	46,5	15,2	25,3	10,1	3,0	100,0	17,3	9,3
Magyarország (n=338)	86,7	0,3	4,7	1,2	7,1	100,0	31,2	4,2
Németország (n=556)	27,7	12,6	28,4	17,1	14,2	100,0	22,3	16,2
Magyarország (n=1944)	44,0	0,2	3,5	4,0	48,3	100,0	39,0	21,8

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat, „Longi”.

Noha Magyarországon a csökkentett munkaidő elterjedtsége igen alacsony, mégis megfigyelhető összefüggés a gyermekszám és a részmunkaidőben való foglalkoztatottság elterjedtsége között. Mintánkban a kérdezett nők csaknem 8%-a számolt be heti 35 óránál rövidebb munkaidőről. Ez az arány nem függött össze a gyermekszámmal, ha az összes feleséghez viszonyítjuk. Ha viszont csak a dolgozó feleségek esetén belül vizsgáljuk a részmunkaidőben foglalkoztatottak arányát, a gyermekszámmal párhuzamos növekedést figyelhetünk meg. Míg a dolgozó gyermektelen, illetve egygyermekes nők mintegy tizede dolgozott nem teljes munkaidőben, addig a kétgyermekeseknél ez már 17%, míg a sokgyermekeseknél már 47%. Vagyis Magyarországon ha egy sokgyermekes anya dolgozott (aminek az esélye igen csekély), az esetek csaknem felében nem teljes munkaidőben tette azt.

A részmunkaidő szerepének értelmezése nagyon lényeges a foglalkoztatottság mértékének vizsgálatakor. Az az „előny”, amit Németország ezen a téren mutat, valójában látszóla-

gos, és csupán az igen alacsony (maximum heti 10 óra) munkaidőben dolgozók példájának következménye.

Ha a munkaidőt vesszük figyelembe, a két ország közötti különbség megfordul, és kiderül hogy a kevesebb magyar feleség lényegesen többet dolgozik, mint a több német. A dolgozó magyar anyák átlagos heti munkaideje csaknem a kétszerese német társaikénak. Például egy átlagos dolgozó kétgyermekes német feleség heti munkaideje 20 óra, egy ugyanilyen magyar feleség esetén ez 39 óra hetente.

A dolgozó nők munkaidejének eltérése olyan jelentős, hogy ennek eredményeképpen, a magyar feleségek átlagosan akkor is több időt töltenek pénzkereső munkával, ha azokat is figyelembe vesszük, akik egyáltalán nem dolgoznak. Az aktív és inaktív csoportokat egybe-számolva az átlagos heti munkaidő 22 óra volt Magyarországon, míg 16 óra Németországban. Ez arra utal, hogy a foglalkoztatotti aránnyal, mint átfogó mutatóval nagyon óvatosan kell bánnunk, mivel az teljesen tévútra vezethet, és elfedhet lényeges tendenciákat.

Miután megfigyeltük, hogy Németországban a feleségek nagyobb arányban, de összességében mégis lényegesen kevesebbet dolgoznak, mint magyar társaik, érdemes megvizsgálni, hogy is értékelik a kérdezettek saját foglalkoztatotti helyzetüket.

Úgy tűnik, Németországban a házasság kezdetekor mért, jövőbeni munkavállalással kapcsolatos attitűdök a legtöbb házaspár esetében megegyeznek a gyermekvállalást követő valós viselkedéssel, így nem meglepő, hogy a megkérdezettek többsége elégedett a foglalkoztatottsági helyzetével. A német mintában a kereső nők egyharmada a gyermekek számától függetlenül nagyon elégedettnek bizonyult jelenlegi pénzkereső tevékenységével, csaknem a fele pedig elégedettnek. Mindössze egy kisebbség (6,4%) elégedetlen, 13% pedig részben elégedett. A férfiak adatai hasonló képet nyújtanak. A férfiak egynegyede a gyermekek számától függetlenül nagyon elégedett, további 53% pedig meglehetősen elégedett. A férfiaknak mindössze 5,5%-a elégedetlen jelenlegi foglalkoztatottsági helyzetével, 16% pedig részben vallja magát elégedettnek.

A gyermekes nem dolgozó anyák mintegy háromnegyede azt vallotta az utolsó megkeresésükkor, hogy teljes egészében a gyermekkel, illetve gyermekekkel szeretne foglalkozni, és valamivel több mint 50% várni szeretne addig a munkába állással, míg a gyermek, illetve a gyermekek kicsit idősebbek lesznek. A „háztartásbeliek” 43,5%-a számára kezdettől fogva egyértelmű volt, hogy otthon fog maradni a szülés után, 38,5%-uk pedig úgy véli, hogy egyszerűen jobban tud gondoskodni a gyermekekről és a háztartásról, mint partnere. Ezt is úgy lehet tekinteni, hogy a bambergi házaspár panelben a házaspárok erősen a tradicionális szereposztás hívei. A pénzkereső tevékenység feladásának az anyák által megnevezett okai között a megfelelő gyermekgondozási lehetőség hiánya meglepő módon alacsony arányban szerepel (12,9%). A nem dolgozó anyák egy negyede munkaerő-piaci okokat nevez meg: szeretnének rész munkaidőben dolgozni, de még nem találtak megfelelő állást. Ezen felül vannak azok, akik feltétlenül az egykeresős családmódelben gondolkodnak és vagy anyagi számítá-

sokra hivatkoznak, vagyis, hogy a férj keresete magasabb (42 %), vagy arra, hogy férjének biztosabb a foglalkoztatottsági helyzete (2%).

Az ötödik megkérdezés idején nem dolgozó anyák 61%-a azt állította, hogy a következő 3–4 évben újra munkát fog vállalni, 39% azonban nem akar ennyi időn belül újra dolgozni.

A vágyak és a valóság viszonyát vizsgálva Magyarországon ettől némiképp eltérő képet kapunk. Nálunk a kérdezett anyák 29%-a egyáltalán nem dolgozna ha ezt megengedhetné magának, 52 % pedig „csak” részmunkaidőben dolgozna. 16%-nyian mondták azt, hogy ha anyagilag megengedhetnék maguknak, akkor is teljes munkaidőben dolgoznának, 3% pedig nem tudott erre a kérdésre választ adni. A gyermekszám és a munkavállalási kedv között összefüggés van, minél több gyermeke van valakinek, annál nagyobb eséllyel szeretne otthon maradni. A gyermektelenek között ez az arány 12%, az egygyermekeseknél 18, a kétgyermekeseknél 31, míg a három vagy több gyermeket nevelőknél 42%.

Nagyon érdekes képet kapunk, ha összevetjük a valóság és a vágyak viszonyát. A teljes munkaidőben dolgozó feleségek négyötöde (!) nem tenné ezt, ha megengedhetné magának. Többségük részmunkaidőben dolgozna, de mintegy 22%-uk egyáltalán nem vállalna munkát. A nem dolgozók már nagyobb arányban elégedettek a helyzetükkel, az anyasági ellátáson lévők 38%-a, a más okból nem dolgozók (háztartásbeliek, munkanélküliek stb.) 39%-a nem is dolgozna. Akik dolgoznának, azok általában részmunkaidőben tennék azt. Ezek után nem meglepő, hogy akik elégedettek a helyzetükkel, azok a nem teljes munkaidőben dolgozók: 60%-uk részmunkaidőben dolgozna vágyai szerint is.

20. táblázat

A vágyak és a valóság viszonya – a magyar nők munkavállalása

<i>Foglalkoztatotti helyzet</i>	<i>Ha anyagilag megengedhetné magának, vagy férje/élettársa el tudná tartani a családot, mit választana?</i>				
	<i>otthon maradna</i>	<i>részmunkaidőben dolgozna</i>	<i>akkor is teljes munkaidőben dolgozna</i>	<i>nem tudja</i>	<i>összesen</i>
	<i>%</i>				
Teljes munkaidőben dolgozik (n=944)	22,5	56,0	20,3	1,2	100,0
Nem teljes munkaidőben dolgozik (n=150)	20,0	59,3	19,3	1,3	100,0
Anyasági ellátáson van (n=428)	37,9	48,6	9,1	4,4	100,0
Egyéb okból inaktív (n=334)	39,2	42,2	13,5	5,1	100,0
Összesen (n=1856)	28,8	52,1	16,4	2,6	100,0

Forrás: „Longi”.

A sokgyermekes magyar anyák nemcsak nagyon alacsony arányban dolgoznak, de azok, akik munkát vállalnak, csak nehezen tudják összeegyeztetni családi és munkahelyi feladataikat. A dolgozó magyar édesanyák 28%-a mondta, hogy nagyon, vagy elég nehezen tudja csak összeegyeztetni a családi és a munkahelyi feladatait. Minél több gyermek mellett dol-

gozik az édesanya, annál nagyobb eséllyel képes csupán nehezen összehangolni családi és munkahelyi feladatait. Az egygyermekesek 27%-a, a kétgyermekesek 29%-a, a dolgozó három- vagy többgyermekesek 34%-a nyilatkozott így.

9.3. A foglalkoztatottság alakulása a házasságkötést követő évtizedben

A két ország összehasonlítását nehezíti, hogy a házasságkötéshez viszonyítva más időpillanatokot vetünk össze, hisz 2002-ig Németországban lényegesen több idő telt el a házasságkötés óta, mint Magyarországon. Ennek a kiküszöbölésére érdemes nemcsak időpillanatok keresztmetszeti összehasonlítását elvégezni, hanem folyamatában áttekinteni a házasságkötést követő éveket.

A foglalkoztatottság alakulásának áttekintésekor az elemzés közös alapjául a házasságkötést követő 11 év viszonyai szolgálhatnak, hiszen erről az időszakról állnak rendelkezésünkre adatok mindkét országból. A különböző felépítésű adatállományok arra teremtettek lehetőséget, hogy megvizsgáljuk azt, hogy a feleségek ebből a 11 évből hányat töltöttek teljes, illetve részmunkaidős munkában, mennyi időt töltöttek tanulással vagy átképzéssel, illetve milyen hosszú ideig éltek anyasági ellátáson. Az összes többi inaktív státuszt a munkanélküliségtől a háztartásbeli státuszig módszertani okokból sajnos az egyéb kategóriába kellett besorolnunk (21. táblázat).

21. táblázat
A nők különböző tevékenységeinek átlagos aránya 11 év házasság ideje alatt a gyermekek száma szerint (%)

Gyermekek száma	Teljes munkaidőben dolgozik	Részmunkaidőben dolgozik	Anyasági ellátás	Tanulás, átképzés	Egyéb	Összesen
Gyermektelen nők						
Németország (N=60)	82,3	10,3	0,0	3,8	3,6	100,0
Magyarország (N=64)	59,9	1,3	0,0	1,4	37,3	100,0
Egygyermekes nők						
Németország (N=126)	42,1	28,3	17,9	1,7	10,0	100,0
Magyarország (N=493)	55,0	2,4	22,4	0,9	19,3	100,0
Kétgyermekes nők						
Németország (N=299)	23,9	23,7	33,0	2,6	16,8	100,0
Magyarország (N=1069)	36,7	1,9	44,0	1,0	16,4	100,0
3 vagy több gyermekes nők						
Németország (N=80)	16,8	15,3	39,9	3,8	24,2	100,0
Magyarország (N=332)	18,6	1,4	44,3	1,1	36,4	100,0
Összesen						
Németország (N=565)	33,1	22,1	27,0	2,7	15,1	100,0
Magyarország (N=1958)	39,1	1,9	37,2	1,0	20,8	100,0

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat; „Longi”.

Az adatokat áttekintve több jelentős különbségre felfigyelhetünk. Első pillanatra feltűnő Magyarországon a részmunkaidő szinte teljes hiánya – ezzel a jelenséggel és hatásaival

már az előző fejezetben foglalkoztunk. A második jelentős különbség az, hogy Magyarországon lényegesen több időt töltenek a nők anyasági ellátáson. Ez részben a magasabb gyermekvállalási kedvvel magyarázható, de az eltérés a gyermekvállalási kedvben nem indokol ekkora különbséget az anyasági ellátások igénybevételének hosszában. Hiszen a házasságkötést követő 11 évben mintegy 1,09-szer több gyermeket vállaltak a magyar családok, mint a németek, viszont az anyasági ellátáson töltött idő csaknem 1,4-szerese a németországinak. A harmadik jelentős különbség az „egyéb” kategória hosszában található, a magyar feleségek ezen évek lényegesen hosszabb részét töltik kívül a munkaerőpiacon, mint német társaik. Ez a különbség részben a két kérdőív szerkezetének eltérő voltával indokolható (míg a német kérdőívben minden idővel „el kellett számolniuk” a válaszadóknak, addig Magyarországon ez nem így volt), de minden valószínűség szerint valós eltérés is van a háttérben. Első pillanatra úgy tűnik, hogy a német nők lényegesen több időt töltenek munkával, mint a magyarok. Azonban láttuk, hogy ez az állítás csak a munkaerőpiacon töltött időt tekintve igaz, a munkával töltött időre már nem.

A gyermekszám szerinti megoszlásokat vizsgálva nem nagyon érdekes foglalkoznunk a gyermektelen magyar feleségek adataival, mivel – mint arról már volt szó – itt egy igen alacsony (3%), és elsősorban egészségügyi okokkal indokolható gyermektelenségről van szó.

Magyar szemmel nézve úgy tűnik, hogy a részmunkaidős munkavállalást nem elsősorban a sokgyermekes nők veszik igénybe Németországban. Ez arra utal, hogy a részmunkaidős munkavállalás lehetőségeinek a megteremtése nem feltétlenül a sokgyermekes nők munkaerő-piaci részvételére nyújt lehetőséget, és hogy ez a foglalkoztatási forma valójában Németországban sem volt képes megakadályozni a sokgyermekes nőknek a munkaerőpiacról való kikerülését. A német kutatási eredmények rámutattak arra, hogy a többgyermekes anyák többnyire a munkavállalás hosszabb szüneteltetése, megszakítása mellett döntenek. Emögött azonban csak kisebb arányban játszik szerepet a munkaerőpiacról való kényszerű kiszorulás, mint inkább a család (különösen a gyermeknevelés) jelentőségének a magasabbra értékelése. Ez jelentősen eltér a magyarországi helyzettől, ahol a családok általában rászorulnak az anya keresetére is, azonban a többgyermekes anyáknak igen rosszak a munkaerő-piaci lehetőségei.

Mindkét országban megfigyelhető az a tendencia, hogy az anyasági ellátás igénybevételének hossza nem növekszik párhuzamosan a gyermekek számával. Míg a kétgyermekesek mindét országban szinte pontosan kétszer annyi ideig voltak anyasági ellátáson, mint az egygyermekesek, addig a három vagy több gyermeket vállalók esetén már alig nőtt ez az arány.

9.4. Munka és gyermekvállalás az iskolai végzettség függvényében

Ha a munkaerő-piaci részvétel, az iskolai végzettség, és a gyermekszám összefüggéseit megvizsgáljuk, lényeges eltéréseket figyelhetünk meg a két ország között.

A házasságkötés utáni adatfelvételkor mindkét országban a feleségek iskolai végzettségével párhuzamosan növekedett a kívánt gyermekek száma. Míg Németországban az alapfokú végzettséggel rendelkező ifjú házas nők átlagosan 0,2-del kevesebb gyermeket terveztek, mind a felsőfokú végzettségűek, addig Magyarországon ez az eltérés kicsit nagyobb volt, mintegy 0,3 gyermek. Ez a tervek szintjén az iskolai végzettség szerint megjelenő különbség semmiképpen sem elhanyagolható. Ha a vágyakat összevetjük a későbbi valósággal, a következőket figyelhetjük meg.

Németországban a házasságkötés után 14 évvel az iskolai végzettségtől függetlenül, minden csoport elmaradt vágyai beteljesítésétől. A házasságkötésükkor alapfokú végzettséggel rendelkező nők átlagosan 1,95 gyermeket terveztek, ehelyett 1,58-at vállaltak. Középfokú végzettség esetén a tervezett gyermekszám 2,05 volt, ehelyett 1,88 született. Felsőfoknál 2,13 gyermek helyett 1,94 született. Tehát megfigyelhető, hogy alacsony iskolai végzettségűek csoportjában a feleségek az átlagosnál lényegesen nagyobb mértékben maradtak el a vágyaiktól. Németországban valójában az alacsony végzettségűek csoportja tartozik abba a körbe, amelynek már nincs esélye arra, hogy ténylegesen annyi gyermeket vállaljon, mint ahányat tervezett.

Magyarországon a házasságkötés után 11 évvel tudjuk összevetni a tervezett és az addigra megvalósított gyermekszámot. A kapott összefüggés pont fordított, mint Németországban, Magyarországon az alapfokú végzettségű feleségeknek 11 év elég volt ahhoz, hogy házasságkötésükori vágyaikat megvalósítsák, és megszülessen az átlagosan családonként valamivel több mint két gyermek. (A kívánt átlagos gyermekszám: 2,03, megvalósított: 2,04) Magyarországon a középfokú végzettségű nők vállalták a legkevesebb gyermeket (1,84), míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők átlagos gyermekszáma sem érte el a kettőt (1,95) a házasságkötést követő bő évtized alatt. Ha azonban a házasságkötés utáni terveket (középfok: 2,12, felsőfok 2,35 gyermek átlagosan) vetjük össze a későbbi gyermekvállalási mintával, azt figyelhetjük meg, hogy az elmaradás az eleve lényegesen több gyermeket tervező felsőfokú végzettségűeknél a legnagyobb.

Tehát adataink azt mutatják, hogy míg Németországban az alacsony iskolai végzettségű feleségek képesek a legkevésbé megfelelni saját gyermekvállalási terveiknek, addig Magyarországon ennek az ellentéte figyelhető meg: épphogy egyedül az alacsony végzettségű feleségek valósítják meg gyermekvállalási terveiket. Sőt, Magyarországon az alacsony iskolai végzettségű feleségek közül elég sokan (39%) a házasságkötést követő évtizedben felfelé módosítják elképzelésüket, ugyanis 2002-re körükben a már meglévő, és még kívánt gyermekek összesített száma 2,43 gyermekre nőtt! Ilyen mértékű utólagos „felfelé korrekció” nem figyelhető meg a középfokú végzettségű nők esetén (körükben 2,12-ről 2,2-re nő 2002-re a tervezett gyermekszám), míg a felsőfokú végzettségű nők átlagában még valamelyest lefelé is módosították a terveiket Magyarországon (házasságkötésükor 2,35, 2002-ben: 2,31).

Megvizsgálva, mi lehet-e két, egymással gyökeresen ellentétben lévő demográfiai viselkedés hátterében, az eltérő munkaerő-piaci helyzetre találunk (22. táblázat). A piacgazdaság viszonyai között a munkaerő-piaci pozíciót nagyban meghatározza a munkavállaló iskolai

végzettsége. Két – egyébként egymáshoz minden szempontból hasonló – potenciális munkavállaló közül a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nemcsak nagyobb eséllyel jut jobb (jobban fizetett, biztosabb, egészségesebb stb.) állásokhoz, de ebből következően kisebb eséllyel is szorul ki a munkaerőpiacról. Ennyiben tehát – elfogadva a munkaerő túlkínálatára épülő modern piacgazdaságok logikáját – teljesen logikus az a tény, hogy a házas nők között az alacsony iskolai végzettségű nők nagyobb arányban szorulnak ki a munkaerőpiacról, mint a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező társaik.

22. táblázat

A nők különböző foglalkoztatottsági formáinak átlagos aránya 11 év házasság ideje alatt, iskolai végzettség szerint (%)

<i>Iskolai végzettség</i>	<i>Teljes munkaidő</i>	<i>Részmunkaidő</i>	<i>Anyasági ellátás</i>	<i>Tanulás, átképzés</i>	<i>Egyéb</i>	<i>Összesen</i>
Németország						
Alapfok (N= 103)	35,8	20,8	27,0	0,4	16,0	100,0
Középfok (N= 324)	31,9	22,6	27,4	3,1	15,0	100,0
Felsőfok (N= 109)	33,9	22,4	27,0	3,9	12,8	100,0
Összesen (N= 554)	33,1	22,2	27,2	2,7	14,8	100,0
Magyarország						
Alapfok (N= 465)	27,5	1,3	38,6	0,7	31,9	100,0
Középfok (N= 1325)	42,4	1,5	37,0	1,1	18,0	100,0
Felsőfok (N= 168)	45,1	7,2	35,3	1,5	10,9	100,0
Összesen (N= 1958)	39,1	1,9	37,2	1,0	20,8	100,0

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat; „Longi”.

Ez megmagyarázza, hogy Magyarországon az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák a munkahelyek számának csökkenésével kiszorulnak a munkaerőpiacról. A házasságkötést követő 11 év csaknem egyharmadát töltötték távol a munkaerőpiacról azok a magyar feleségek, akiknek csupán alapfokú végzettsége volt. Az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan csökken az az átlagos időtartam Magyarországon, amelyet a feleségek „igazolatlanul” töltenek távol a munkaerőpiacról.

A németországi adatokat megvizsgálva azonban – várakozásainkkal ellentétben - alig-alig figyelhetünk meg ilyen összefüggést. Inkább azt állapíthatjuk meg, hogy Németországban iskolai végzettség szempontjából nincs jelentős különbség a munkaerőpiacon eltöltött évek tekintetében. Ez mindenképpen meglepő eredmény, hiszen a fentebb elmondottak miatt a „normális” az lenne, ha jelentősebb különbségeket tapasztalhatnánk az iskolai végzettség függvényében. Az alacsony iskolai végzettségű ifjú házas nők munkaerő-piaci helyzete nem tekinthető kedvezőnek, hiszen az alacsony iskolai végzettség által jelentett hátrányt tovább erősíti a család és a munka összeegyeztetésének nehézsége. Ebben a helyzetben a gyermekvállalás, különösen a több gyermek vállalása, jó eséllyel megnehezíti az alacsony iskolai végzettségű nők munkaerő-piaci részvételét, esetleges karrierépítési szándékait. Ebből a csapdából két megoldás következhet az alacsony iskolai végzettségű nők számára: Vagy nem

engednek családdal kapcsolatos elvárásaikból, s így kockáztatják azt, hogy kiszorulnak a munkaerőpiacról, vagy akár családi, gyermekvállalási szándékaikat módosítva, mindent megtesznek azért, hogy munkaerő-piaci céljaikat ne kelljen feladniuk. A magyar feleségek inkább az első, míg a németek inkább a második mintát követték. Mindét csoportnak áldozatokat kellett hoznia, de ezt az áldozatot az élet más-más területén hozták meg.

Annak hátterében, hogy az adott országban, kultúrában melyik döntés válik jellemzővé az alacsonyabb végzettségű nők számára, sok különféle objektív és szubjektív tényező állhat. Egyfelől, adataink azt mutatják, hogy az alacsony iskolai végzettségű nőknek lényegesen magasabb a munkahelyi karrier utáni igénye Németországban, mint Magyarországon, és ez akár oka lehet Németországban a gyermekszám redukálásának.

Másfelől nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy Magyarországon a 90-es években a munkavállalás objektív körülményei jelentősen átalakultak: a munkaerőpiac szerkezete radikálisan átrendeződött, amelynek a mi szempontunkból legfontosabb velejárója a munkahelyek számának csökkenése, a foglalkoztatottság visszaesése volt. Ezek a változások, a kiépülő piacgazdaság viszonyai között, a munkaerő-piaci szempontból hátrányosabb helyzetű, alacsonyabb végzettségű nőket különösen sújtották. Így feltételezhető, hogy ezen csoport gyermekvállalása egyfajta adaptációs mechanizmusként, a számukra elfogadható, reális alternatíva híján (vagyis a munkaerő-piaci visszaintegráció lehetetlensége okán) alakult az ismertetett módon.

10. Anyagi helyzet és jövedelem

10.1. Jövedelmi helyzet és gyermekszám

A házasságkötés után csaknem 15 évvel (2002-ben) Németországban a megkérdezett házaspárok anyagi helyzete a következőképp vázolható: a háztartások havi jövedelme átlagosan 3.360 euró (medián: 3.330 euró). A megkérdezett családok mindössze 4,2%-ának kell havi 2.000 eurónál kevesebből megélnie. Ugyanakkor a háztartások több mint 15%-ának havi 5.000 eurónál több a jövedelme. A párok fele 2.000 és 3.500 euró közötti jövedelemmel rendelkezik.

A gyermekes pároknak átlagosan 180 euróval kevesebb a havi jövedelmük, mint a gyermek nélkülieknek. Másképpen fogalmazva: a gyermekes házaspárok a gyermektelenek jövedelmének 95%-át érik el. Ráadásul az is megfigyelhető, hogy a gyermektelen párok arányosan nagyobb mértékben sorolhatók a felsőbb jövedelemcsoportokba, és majdnem kétszer annyian találhatók a 6.000 eurót vagy többet kereső legfelső jövedelmi csoportban, mint a gyermekes párok.

Az úgynevezett sokgyermekes családoknak (három vagy több gyermek) messze a legmagasabb az átlagos nettó háztartásjövedelmük a többi családhoz képest. Átlagos havi jövedelmük 4.130 euró, ezzel még a gyermektelen pároknál is kb. 300 euróval több a keresetük. Ezen a ponton fontos figyelembe venni, hogy majdnem minden szülő a jövedelmén kívül még családi pótlékban részesül, ami egyértelműen érződik a háztartás összjövedelmében a gyermektelen házaspárokhoz képest¹³.

Ha a gyermek nélküli házaspárok jövedelmét vesszük 100%-nak, akkor ennek az egygyermekes családok 88%-át, a kétgyermekesek pedig 93%-át érik el. A sokgyermekes házaspárok 8 százalékponttal a gyermektelenek átlagos jövedelme felett állnak, tehát havi jövedelmük átlagosan 108%-a a gyermek nélkülieknek.

2001-ben a megkérdezett magyar családok havi átlagos 104 000 forint nettó jövedelméről számoltak be. A medián 90 000 forint volt. A családok legszegényebb egytizede kevesebb mint 60 000 forintból gazdálkodott, míg a felső egytized jövedelme meghaladta a 160 000 forintot.

A vállalt gyermekek száma és a háztartás nettó jövedelme között statisztikai értelemben nincs jelentős összefüggés Magyarországon, vagyis a három vagy több gyermekes családoknak átlagosan ugyanannyi pénzből (110 000 Ft) kell legalább 5 embert eltartaniuk, mint a

gyermektelen házaspároknak (108 000 Ft)! Az egy vagy két gyermeket nevelők átlagos jövedelme sem tér el lényegesen az előző két csoporttól, ugyanis az egygyermekesek és a kétgyermekesek is átlagosan 103 000 forint havi nettó háztartásjövedelemről számoltak be.

10.2. Az életszínvonal szubjektív megítélése

A német mintában szereplő nők összességében kifejezetten elégedettek életszínvonalukkal. 32% nagyon elégedett, 53% inkább elégedett, csaknem 13% részben elégedett, és 5%-nál is kevesebb azok aránya, akik kifejezetten elégedetlenek. A gyermektelen és gyermekes párok összehasonlításából látható, hogy a gyermek nélküli pároknak 37%-a, a gyermekeseknek viszont csak 31%-a bizonyult nagyon elégedettnak. Ugyanakkor a gyermekeseknek több mint fele (54%-a), a gyermekteleneknek azonban csak 47%-a vallja magát inkább elégedettnak. A részben elégedett és a kifejezetten elégedetlen kategóriákban nem tapasztalható különbség a két csoport között. Ezenkívül a többgyermekes anyák tendenciózusan pozitívabban ítélik meg jelenlegi életszínvonalukat, mint a kevesebb gyermeket nevelők (23. táblázat).

23. táblázat
Német feleségek aktuális életszínvonalukkal való elégedettsége 2002-ben,
és a változás 1988 óta (%)

<i>Elégedettség</i>	<i>Összesen</i>	<i>Gyermektelen</i>	<i>Gyermekes</i>	<i>1 gyermek</i>	<i>2 gyermek</i>	<i>3+ gyermek</i>
Kifejezetten elégedetlen	0,9	2,0	0,8	0,0	1,0	1,0
Inkább elégedetlen	1,6	2,0	1,6	1,8	1,3	2,0
Részben elégedett	13,0	11,8	13,1	15,2	13,7	9,0
Inkább elégedett	52,9	47,1	53,5	57,1	55,0	45,0
Nagyon elégedett	31,6	37,0	31,1	25,9	29,0	43,0
Nők n = (100%)	563	51	512	112	300	100
<i>Az elégedettség változása 1988 óta</i>						
Határozott visszaesés	3,6	2,1	3,7	7,3	3,4	1,0
Enyhe visszaesés	18,9	22,9	18,5	20,0	19,5	14,1
Változatlan	51,2	56,3	50,7	43,6	53,0	51,5
Enyhe emelkedés	21,8	12,5	22,7	22,7	21,5	26,3
Határozott emelkedés	4,5	6,3	4,3	6,4	2,7	7,1
Nők n = (100%)	555	48	507	110	298	99

Forrás: Bambergi házaspár panelvizsgálat.

Mivel azonban a háztartás jövedelmi szintje jelentősen befolyásolja az élethelyzet megítélését, kimutatható, hogy a gyermekszám és az elégedettség közötti összefüggés elsősorban a háztartás jövedelmi szintjére vezethető vissza. Minél magasabb a házaspárok havi jövedelme, annál pozitívabban ítélik meg jelenlegi életszínvonalukat; és minél jobban nőtt a jövedelmük 1988 óta, annál erősebben nőtt az életkörülményekkel való elégedettség is. Németor-

¹³ A három vagy többgyermekes szülők legalább 462 euró családi pótlékot kapnak havonta. 154 eurót az első három gyermek után, és minden további gyermek után 179 eurót.

szágban tehát az életszínvonallal való elégedettség nagy részben a háztartás aktuális jövedelmével való elégedettséggel egyenlő. Ehhez társul még egy hatás, amely valószínűleg elsősorban a családcentrikus sokgyermekes családok életszínvonalának megítélésében játszik szerepet: mégpedig az, hogy önmagában a gyermekvállalás, függetlenül az anyagiaktól, jelent valamennyi pozitívumot az elégedettség/ elégedetlenség szempontjából (Becker 1996).

Amikor 2001-ben Magyarországon a feleségeknek egy szubjektív kérdésben arra kellett válaszolniuk, hogy „hogyan tudnak kijönni a jövedelmükből”, a válaszadók mindössze 3%-a nyilatkozott úgy, hogy „gondok nélkül élnek”. 44% választotta az „elfogadhatóan élnek” válaszlehetőséget. 43% mondta azt, hogy „beosztással épphogy kijönnek a pénzükből”. A válaszadók csaknem egytizede (9%) arról számolt be, hogy „hónapról-hónapra anyagi gondjai vannak”, míg csupán 1% választotta a „nélkülözések között élnek” válaszlehetőséget. Az adott válaszok értelmezését megkönnyítendő egy 2001-es 18–75 éves magyar lakosságra reprezentatív adatfelvételtől¹⁴ átvettük az országos eloszlásokat ugyanezre a kérdésre. Az adatokból megállapítható, hogy a tartós házasságban élő nők jövedelmi helyzetüket valamivel jobbnak ítélik meg, mint az országos átlag.

24. táblázat
Elégedettség a jelenlegi életszínvonallal 2001(%)

Elégedettség	„Longi” összes	Gyermeke- len	1 gyermek	2 gyermek	3+ gyermek	Magyarország összesen, 2001 (18–75 év)
Nélkülözések között élnek	1,2	–	,8	1,1	2,3	4,7
Hónapról-hónapra anyagi gondjaik vannak	9,4	10,2	8,4	8,7	13,2	15,0
Beosztással épphogy kijönnek a pénzükből	42,8	35,6	40,7	42,5	47,7	50,3
Elfogadhatóan élnek	44,1	47,5	47,8	45,1	34,8	27,6
Gondok nélkül élnek	2,5	6,8	2,3	2,5	2,0	2,4
N = (100%)	1950	59	479	1070	324	16198

Forrás: „Longi”; Spéder 2002.

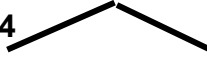
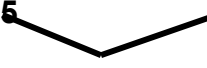

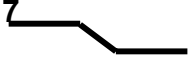
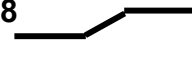
A gyermekszám összefügg a szubjektív anyagi helyzettel – a vállalt gyermekek számával párhuzamosan csökken azok aránya, akik saját besorolásuk szerint „elfogadhatóan”, vagy „gondok nélkül” éltek. Igazán jelentős szakadék a három vagy több gyermeket vállalók esetén figyelhető meg. A helyzet szubjektív értékelése tehát alátámasztja a jövedelmeknél megfigyelt tendenciákat.

Érdekes kérdés az is, hogyan élték meg a házaspárok anyagi helyzetük változását az elmúlt évtizedben. Erre a célra a magyar vizsgálat ismét a partnerkapcsolat fejlődésének feltérképezéskor már ismertetett ábrákat alkalmazta, arra kérve a válaszadókat, hogy válasszák ki azt az ábrát, „amely legjobban jellemezné anyagi helyzetük alakulását” (25. táblázat). Az adatok ismét

¹⁴ *Életünk fordulópontjai* társadalmi-demográfiai panelfelvétel © KSH NKI.

összevethetők a fent említett országos reprezentatív vizsgálat eredményeivel. Amíg nincs egyértelmű és erős összefüggés a gyermekszám és a kiválasztott ábra között, addig az országos adatoknál ebben a tekintetben is valamivel optimistábbnak tündek a házas nők. Hiszen csaknem egynegyedük (23%) folyamatosan javulónak érzékelt anyagi helyzetét, míg az országos mintában csupán 12% választotta ezt az ábrát. Az elmúlt évtizednek az országos átlagnál valamivel pozitívabb értékelése nem meglepő, tekintve, hogy Magyarországon éppen a házasságkötés utáni évtized az, amikor a párok többsége megalapozza saját anyagi helyzetét.

25. táblázat
Az anyagi helyzet változásának szubjektív értékelése Magyarországon 2001 (%)

	„Longi” összes	Gyermeke- len	1 gyermek	2 gyermek	3+ gyermek	Magyarország ösz- szesen, 2001 (18–75 év)
1 	11,4	15,3	12,5	11,4	9,1	16,9
2 	23,0	27,1	20,4	23,3	24,8	11,7
3 	13,7	22,0	15,1	12,5	14,2	17,3
4 	5,4	5,1	4,0	6,2	5,0	5,8
5 	4,6	1,7	4,5	5,1	3,8	5,4
6 	23,2	18,6	21,2	24,1	23,9	19,4
7 	6,3	5,1	8,1	5,3	7,1	10,6
8 	12,4	5,1	14,2	12,0	12,1	12,9
N = (100%)	1927	59	471	1058	339	15886

Forrás: „Longi”; Spéder 2002 .

11. A vizsgálat fontosabb eredményei

Németországban és Magyarországon eltérő módon alakul a párválasztástól a házasságkötésig tartó folyamat. Németországban a családalapítással összefüggő demográfiai események általában egy négytől hét évig tartó meghatározott rendszert alkottak, amely a következő szakaszból állt: együtt járás; házasságon kívüli együttélés közös, de szülőktől független háztartásban; házasságkötés; majd gyermekvállalás. Magyarországon ezek az események rövidebb ideig tartanak, nem válnak szét ennyire karakterisztikusan, és általában időben jobban összecsiszultak. Az együttélés időszakában önálló otthon, vagy külön háztartás nélkül is gyakoribb a házasság megkötése előtti gyermekvállalás, mint a német fiataloknál.

Míg a családot és a gyermekeket mind Németországban, mind Magyarországon hasonló mértékben nagyra értékelik a fiatal házások (nemcsak általában és mások számára, hanem saját magukra nézve is), addig a munka szerepének eltérő értékelése értékkülönbségeket jelez a két ország között. Miközben a család mellett Németországban a munkának is jelentős szerep jut a fiatal házas nők életében, addig Magyarországon a munka és karrier fontossága nem éri el a Németországban megfigyeltet. Különbségek vannak a vallás szerepének értékelésében is. Németországban a vallást a kérdezetteknek csupán egy meglehetősen alacsony hányada tartotta különösen fontosnak, ez az arány Magyarországon szignifikánsan magasabb volt.

Ezek az értékítéletek meglehetősen stabilnak bizonyultak, mivel 10, illetve 14 éves házasságtartam után sem változtak meg lényegesen. Mindkét országban nőtt a munka és szakmai karrier fontosságának megítélése, a magyar családoknál némileg erősebb mértékben, mint a németeknél, így a korábbi különbségek csökkentek. Hasonló módon emelkedett a vallás szerepének megítélése mindkét országban, de az országok közti különbségek továbbra is fennmaradtak, és változatlanul hátul szerepelnek az értékek fontossági sorrendjében.

A tartós házasságban élő magyar nők a házasságkötéskor átlagosan valamivel több gyermeket kívántak, mint német társaik, és vágyaikat a házasságkötés után is inkább felfelé módosították. Ez a felfelé módosítás elsősorban az alacsonyabb státuszú, kevésbé iskolázott, és a munkaerő piacon kevésbé sikeres családok beállítódásaira és termékenységi magatartására volt jellemző.

Az ifjú házas magyar nők a házasságuk első 11 évében átlagosan több gyermeket vállaltak, mint a német családok 14 év alatt, de ez kizárólag annak volt köszönhető, hogy Magyarországon sokan már az első gyermeküket várva kötötték meg a házasságot. Ha azon magyar feleségek gyermekvállalási kedvét hasonlítjuk össze a német mintával, akik csak a házasságkötés után lettek terhesek, akkor igen hasonló gyermekvállalási kedvet figyelhetünk meg a két országban. Különbség főleg abban jelentkezik, hogy Magyarországon az első és a további gyermekek világra hozatala átlagosan néhány évvel fiatalabb életkorban következett be. Magyarországon lényegesen több fiatal nő vállalt már 20–22 évesen gyermeket, és a ter-

hesség esetükben sokszor megelőzte a házasságkötést. A terhesség időszaka alatt Magyarországon sok fiatal pár még valamelyikük szüleivel, anyósával, apósával élt közös háztartásban, nem pedig önálló, szülőktől független háztartásban, mint Németországban. Így a magyar fiatalok többsége a házasságkötés előtt nem vezetett saját háztartást, kevésbé volt gyakorlatuk az önálló életvezetésben, és ebből adódó munka és szerepmegosztásban.

A német párok tudatosabb családtervezőknek bizonyultak abban a tekintetben, hogy nagyobb mértékben valósították meg a gyermekszámra vonatkozó eredeti elképzelésüket, és házasságuk folyamán is kevésbé változtatták meg családterveiket, mint a magyarok. Igaz, hogy a német pároknál gyakori volt a határozatlan, 1–2 vagy a 2–3 gyermek vállalására történő utalás, amit bármelyik megvalósulása esetén „tervetjesítésnek” tekintettünk. Másfelől az eredmények arra utalnak, hogy a német családpolitikai intézkedéseknek kevésbé volt ösztönző hatása a gyermekvállalásra és a családtervek pozitív irányú megváltoztatására, mint a gyakran bizonytalan, de még így is hatékonyabbnak tűnő magyar családpolitikának. Itt az alacsonyabb terv és kevesebb gyermek német gyakorlata, a magasabb családterv, több gyermek és a kívánságok pozitív irányú változásának magyar tapasztalatával áll szemben.

Lényeges és figyelemre méltó különbség van a termékenység társadalmi csoportonkénti különbségeiben. Míg Magyarországon az alacsony iskolai végzettségű nők vállalják a legtöbb gyermeket, viszont ezáltal jó eséllyel kiszorulnak a munkaerőpiacról, addig Németországban az alapfokú végzettségűek vállalják a legkevesebb gyermeket, viszont ennek a csoportnak a munkaerő-piaci részvétele nem tér el jelentős mértékben az átlagostól. Érdekes, hogy az alacsonyabb végzettségű német nőknek nem csak kevesebb gyermekük született, hanem eleve valamivel kisebb családnagyságot is terveztek házasságuk megkötése után, mint képzetlenebb nőtársaik. Ez utóbbi megállapítás a magyar nőkre is igaz, azzal a különbséggel, hogy a kevésbé képzett magyar nők már több gyermeket hoztak világra, mint amennyit tíz évvel korábban elképzelték.

Mindkét országban megfigyelhető összefüggés a született gyermekek száma és a között, hogy az édesanya hány éves korban vállalta első gyermekét. A sokgyermekes anyák mindkét országban lényegesen fiatalabb korban születték első gyermeküket, és minél alacsonyabb a gyermekszám, annál később történt az első gyermek világra hozatala. Más szóval az első gyermekek késői vállalása kisebb végső családnagysággal párosul. Németországban is emelkedik és a magyar gyakorlatnál magasabb a szülő nők átlagos életkora első gyermekük vállalásakor. Ezt az összefüggést Németországban úgy értelmezik, hogy a szülő nők életkorának további kitolódása (a 30. év feletti életkorra) nemcsak az első, de a további gyermekek vállalását is korlátozhatja, nem feltétlenül a családtervezés időzítése miatt, hanem életkori okokból adódóan is (infekunditás, akaratlan gyermektelenség).

A magyar eredmények ezt a magyarázatot, ha nem is cáfolják, de árnyaltabbá teszik. Az egygyermekes magyar anyák ugyanis szintén idősebb korban szülik gyermeküket, mint

ahány évesek a többgyermekes anyák az első gyermekük vállalásakor. De náluk ez mégis több évvel fiatalabb életkort jelent, mint az egygyermekes német nőknél.

A nők életkora tehát itt nem jelent magyarázatot arra, hogy ezek az anyák miért nem vállaltak több gyermeket. Véleményünk szerint inkább a család nagyságával kapcsolatos elképzeléseknek van szerepe ebben. Azok a nők, akik a házasságkötés időpontjában csak egy gyermeket terveznek, bizonyára úgy gondolják, hogy ezt a gyermeket későbbi életkorban is világra hozhatják. Különbség van viszont abban, hogy ha a magyar anyák mégis meggondolnák magukat és szeretnének további gyermeket, mint ez a hazai adatokból kiderül (az egygyermekes anyák több mint fele tíz éves házasságtartam után is tervez még gyermeket), akkor ezt még megtehetik, míg a német anyáknál, idősebb életkoruknál fogva, erre jóval kisebb az esély.

A fiatal német házaspárok háztartással összefüggő munkamegosztási szokásai gyakran eltérnek a nemi szerepek hagyományos megosztottságától, vagyis nem különülnek el élesen férfi és női szerepek. Csak a házasságkötés, és főképp az első gyermek megszületése után tolódik el ez a gyakorlat egy hagyományos nemi szerepek szerint elkülönülő munkamegosztás irányába. A legtöbb fiatal párra jellemző magyarországi munkamegosztást a német mérce szerint tradicionálisnak minősítenénk, ugyanis nálunk az egyes feladatok általában erőteljesen megosztottak a felek között. Az évek folyamán ez a gyakorlat úgy változott Magyarországon, hogy a férfiek egyre inkább kivonták magukat a házimunkából, és egyre több feleség végez olyan házimunkákat is, amelyek túlnyomórészt „férfimunkának” számítanak. Ez talán részben azzal magyarázható, hogy a férfiek Magyarországon a főállásuk mellett gyakran melléktevékenységet is kényszerülnek végezni, így idejük igen nagy részét munkával töltik.

Bizonyos értelemben érthető, hogy azok a házastársak, akik tíz vagy tizennégy évvel a házasságkötés után is együtt éltek, a partnerkapcsolattal és a házassággal való elégedettséget tekintve inkább egy pozitív folyamatról számolnak be. Ezek a párkapcsolatok kvázi „sikertörténetként” tűnnek fel a feleségek szemszögéből. A német adatfelvétel tanúsága szerint, a férfiek még inkább elégedettek házasságukkal, mint feleségeik. Ez nem meglepő, mivel a kevésbé stabil vagy ingatag házasságok már felbomlottak az idők folyamán. Mindemellett a fennálló házasságok is gyakran kisebb-nagyobb konfliktusoktól terhesek, amit jól jellemez az a tény, hogy a német feleségek egyötöde az általános elégedettség mellett is már foglalkozott a válás gondolatával.

Németországban a nők az első gyermekük megszületéséig már lényegesen hosszabb foglalkoztatottsági karriert tudhattak maguk mögött, mint magyarországi társaik. A legtöbb német feleség a házasságkötés előtt (és az élettársi kapcsolat során is) már hosszú ideig dolgozott, és munkáját a házasságkötés után is folytatta, egészen az első gyermek megszületéséig. Ez nemcsak az első gyermekek későbbi vállalásával, hanem a német nők lényegesen magasabb házassági életkorával is összefügg.

Magyarországon a házasságkötést követő bő évtizedben (átlagosan 10,5 évben) a nők sokkal kevesebb időt töltöttek a munkaerőpiacon, mint a németek. Fel kell hívni azonban a figyelmet arra, hogy ha a magyar nők dolgoztak, akkor ezt általában teljes munkaidőben tették, így a háztartáson kívül munkával töltött nettó idő különbsége a két ország között valójában már nem jelentős. A német nők ugyanis a gyermekvállalás után igen gyakran részmunkaidőben helyezkednek el.

Lényegesen eltérő lakáskörülmények jellemezték a családalapítás időszakát a két országban. Míg Németországban a legtöbb pár már egy hosszabb gyűjtögető, „építkező” életszakasz után, (amelybe az esetek többségében élettársi kapcsolatban eltöltött idő is beletartozik) a házasságkötés idejére már jó lakáskörülményeket teremtett magának (megfelelően tágas és viszonylag jó minőségű lakás), addig a magyar házaspárok a házasságkötés után sok esetben még valamelyik szülő háztartásában voltak kénytelenek lakni, anélkül hogy valójában saját háztartást vezethettek volna. Amikor ezek a párok idővel saját lakáshoz jutottak, akkor ezek általában lényegesen kisebbek voltak, mint a német házaspárok lakásai. Amíg a német házaspárok esetén lényeges összefüggés figyelhető meg a vállalt gyermekszám és a lakásnagyság között (vagyis akik több gyermeket vállaltak, azok általában képesek voltak az igényeknek megfelelően nagyobb lakásokba is költözni), addig a többgyermekes magyar párok általában nem laktak nagyobb lakásokban, mint a kevesebb gyermeket vállalók.

Feltűnő, hogy eme lényeges különbségek ellenére a magyar párok 10 évvel a házasságkötés után hasonló mértékben voltak elégedettek lakáskörülményeikkel, mint a német családok. Itt is a „honnan indultunk” és „hová jutottunk” elve érvényesül a szubjektív véleményekben. A magyarországi lakáspiac körülményei között azok a fiatal párok már elégedettek lehetnek helyzetükkel, akik saját, önálló otthont tudnak teremteni. A német házaspárok számára magától értetődő, hogy a házasságkötés pillanatában már önálló otthonnal rendelkeznek, és a család bővülése során lehetőségük van még kedvezőbb helyzetbe jutni. Magyarországon a gyermekek száma, és a családok lakás, foglalkoztatottsági és jövedelmi helyzete között erős negatív összefüggés tapasztalható, vagyis a több gyermeket vállalók helyzete a gyermekszám emelkedésével lényegesen rosszabb, mint a kevesebb gyermeket vállaló társaikéi. Még inkább igaz ez a megállapítás, ha helyzetüket a németországi sokgyermekes családokhoz viszonyítjuk.

A fiatal házaspárok és családok jövedelmi helyzete alapvetően különbözik a két országban. Ez nem csak a rendelkezésre álló havi nettó jövedelmekben megfigyelhető jelentős különbségre igaz, hanem a jövedelmi helyzet és a gyermekszám összefüggéseire is (*Roloff 1996*). Több gyermek vállalása mindkét országban negatívan hat a családok anyagi helyzetére. De ez a negatív hatás összehasonlíthatatlanabban erősebb Magyarországon. Németországban a házasságkötést általában mindkét partner hosszabb munkával töltött életszakasza előzi meg, és követi is az első gyermek vállalásáig. Mivel Németországban az első gyermek vállaláskor a szülők jóval idősebbek voltak, a német pároknak lehetőségük van arra, hogy a családalapítás időszakára már elfogadható anyagi és lakásfeltételeket teremtsenek, és így kezdjék közös életüket. Ez másképp van Magyarországon, ahol az erőgyűjtés szakasza lényegesen

rövidebb – sok esetben az első gyermek közvetlenül a házasságkötés után születik –, és az anyáknak gyakran nincs esélyük a munkaerőpiacra való visszatérésre. Ez utóbbi főleg a kevésbé képzett, hátrányos helyzetű társadalmi rétegekre igaz.

A fiatal családok igencsak eltérő anyagi viszonyai ellenére, a jövedelmi és anyagi helyzet szubjektív megítélése meglehetősen hasonló a két országban. Ez minden valószínűség szerint az eltérő igényszinttel, és a személyes élettervek megvalósításának különböző feltételeivel függ össze a két országban. Ez a megítélés az esetek többségében pozitív és kedvező változást jelent az anyagi viszonyokat tekintve. Megjegyzendő, hogy a tartós házasság általában nagyobb egzisztenciális biztonságot és kedvezőbb anyagi feltételeket is jelent mindkét fél számára, szemben azokkal a párokkal, akiknek megszakadt vagy felbomlott a házasságuk, és újra kellett kezdeni és szervezni életüket.

12. Módszertan: Az összehasonlított vizsgálatok ismertetése, az összehasonlítás lehetőségei és korlátai

Tanulmányunkban két egymástól függetlenül, de hasonló célból készült vizsgálat eredményeinek másodelemzését végezzük el. Természetesen az összehasonlítás alapjául csak azok az információk szolgálhatnak, amelyeket mind a két vizsgálat tartalmazott.

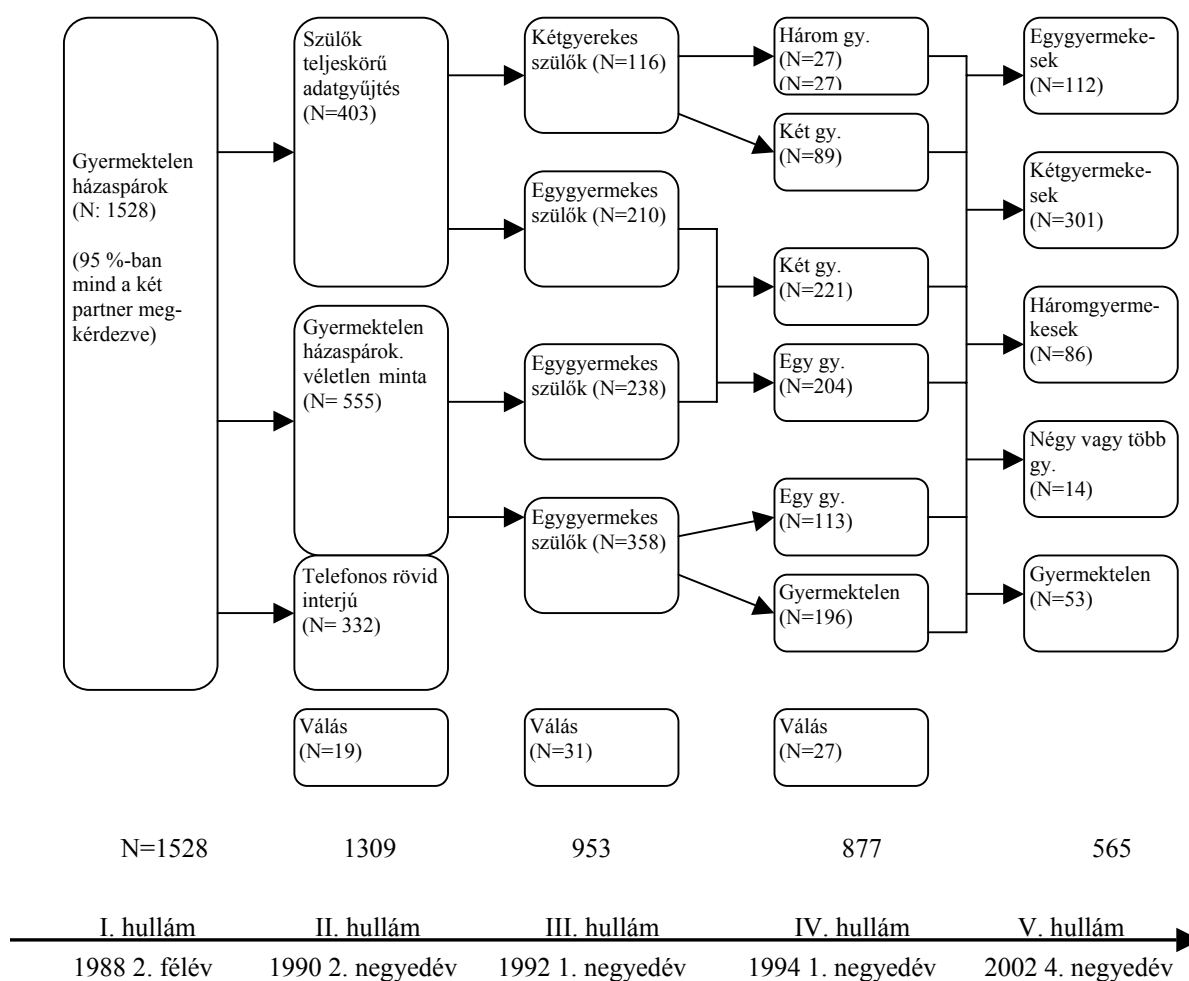
12.1.A német vizsgálat ismertetése, módszertana

Az elemzéshez felhasznált német vizsgálat az 1988-ban indult bambergi házaspár panelvizsgálat (németül: Bamberger Ehepaar-Panel) volt. A vizsgálat alapsokasága, az akkori szövetségi köztársaság területén élő gyermektelen, első házasságukban élő, néhány hónapja megesküdtött párok voltak (1528 házaspár.) Az adatokat, mind a férjektől, mind a feleségektől gyűjtötték. A házaspárokat ez első megkérdezés után kétévenként még háromszor felkeresték (1990, 1992, 1994). Végül 2002-ben ismét (immár ötödször) is felkeresték őket, de már csak azokat a párokat, amelyek azóta is tartós házasságban élnek. A kutatás során vizsgált kérdésekről, az adatfelvételi folyamat részletes leírásáról több kiadvány is tájékoztat német nyelven, így ezek részletes ismertetésétől eltekintünk (*Schneewind és tsai. 1992; 1994; 1996; Rost és tsai 2003*).

Ez a követéses jellegű adatfelvétel egy összetett szociológiai-pszichológiai vizsgálat része volt, amely a „Fiatal házások életalakítási lehetőségei és a gyermekvállalási kedv” címet viselte. A vizsgálatot a Bambergi Egyetem Társadalomtudományi Kutatórészlege részéről *Professor em. Dr. Dr. h.c. Laszlo A. Vaskovics*, a Müncheneri Egyetem Személyiségpszichológia Intézete részéről *Professor Dr. Klaus A. Schneewind* vezette. Az első négy adatfelvételi hullámot a Német Szövetségi Köztársaság Család, Nő, Ifjúság és Idősügyi Minisztériuma finanszírozta.

A kutatás felépítése, és az alkalmazott mintavételi módszerek pontos leírása megtalálhatóak a vizsgálatok fent említett dokumentációs kötetekben. Ezekben részletes kifejtésre kerül az az elméleti modell is, amelyre a követéses vizsgálat koncepciója épült. Így itt csak néhány összefoglaló megjegyzést teszünk.

23. ábra
A bambergi házaspár-panelvizsgálat felépítése

Az első hullám esetén alkalmazott mintavétel alapsokaságát azok a friss (3–8 hónapja házasodott) házaspárok alkották, ahol a feleség még nem volt idősebb, mint 35 éves. E korlátozásokra azért volt szükség, mert a vizsgálat célja a szülővé válás, a gyermekvállalás folyamatának a vizsgálata volt. A vizsgálat egy másik fontos jellemzője, hogy az adatgyűjtések tematikája demográfiai eseményekre (elsősorban a gyermekvállalásra) vonatkozott. Az első megkérdezéskor így csak a (még) gyermektelen párokat vizsgálták. Az első mintavételnél, 1988-ban, a kiválasztás a mintába került helyi önkormányzatok népesség-nyilvántartó hivatalain keresztül történt. Az egyes önkormányzatok kiválasztásakor településnagyság-kategóriánkénti rétegzésre került sor. A kérdőíves adatgyűjtés általában személyes kikérdezések révén történt meg. Azonban az ötödik adatfelvételi hullámban felvett interjúk mintegy felét telefonon keresztülvették fel.

A kutatás célkitűzésének megfelelően a bambergi házaspár panelvizsgálat egy hagyományos követéses (longitudinális) vizsgálat, amely során az első alkalommal a mintába került személyektől gyűjtöttek újból és újból adatokat. A 23. ábra mutatja az egykori NSZK terüle-

tén lezajlott öt adatfelvételi hullámot, a mindenkori gyermekszám szerinti csoportokkal és az esetszámokkal. Így ez az ábra egyben egy áttekintést is nyújt a vizsgálatban résztvevő házaspárok családfejlődési útjairól. Az 1988-ban eredetileg megkérdezett 1528 ifjú házaspárból, az első kutatási szakasz lezárásakor 1994-ben még 877 házaspárt sikerült meginterjúvolni. A 2002-ben lezajlott záró hullámban már csak a nem felbomlott házasságokban élő párok esetében került sor újbóli adatfelvételre, ez 566 házaspárt jelentett. Így mintegy 14 év elteltével a kezdeti minta mintegy 37 %-ától állnak rendelkezésünkre adatok. Érdekességgént arra is felhívnánk a figyelmet, hogy csaknem az összes adatgyűjtési hullámkor sikerült az esetek 95%-ában minkét féltől (azaz mind a férjtől, mind a feleségtől) adatokat gyűjteni.

Az ötödik adatfelvételi hullámot a Társadalomkutatási és Társadalomtervezési Munkacsoport Egyesület és a Bajor Állami Munkaügyi és Szociális Minisztériuma támogatta. Ebben az utolsó szakaszban, több mint 550 párt sikerült megkérdezni. Ugyanakkor ezen 550 pár már az eredeti populáció egy igen speciális almintáját jelenti, ugyanis ez az adatfelvételi hullám már csak a továbbra is házasságban élő párokra terjedt ki. (Azonban egy hasonló párhuzamos kutatás keretében élettársi viszonyban élő párokat is vizsgáltak (*Vaskovics és tsai 1997; Rupp 1999*). Mivel az elvált és különélő párok kikerültek a mintából, csak a „pozitívan” fejlődő, tehát viszonylag hosszú ideje fennálló házasságokat tudjuk bemutatni. Ezért utalnunk kell arra, hogy egyes témakörökről csak korlátozott mértékben kapunk információt. Például a gyermektelenségre vonatkozó elemzés semmiképp nem általánosítható. Ugyanez elmondható a kapcsolatok fejlődéséről és a lakáshelyzetről szóló állításokról. De a többi témakörnél is szem előtt kell tartani, hogy az eredmények csak a sikeres házasságokra vonatkoznak, ami korlátozza általánosíthatóságukat, és erősíti azt a kérdőíves kutatásokra amúgy is jellemző hátrányt, hogy a középosztályi minták és életformák felé torzítanak az eredményeik. Azonban az adatbázis reprezentativitásának korlátozottsága ellenére is a kutatás során számos nagyon értékes információra derült fény, melyeket ebben a tanulmányban sem tudtunk teljesen kimeríteni.

12.2. A magyar vizsgálat ismertetése, módszertana

A magyar vizsgálat részét képezte annak a sorozatnak, amit a KSH évtizedek óta folytatott a termékenység a családtervezés és születésszabályozás területén (*KSH 1983; KSH 1988*). Ezek lehetnek egyszeri vagy keresztmetszeti, és többször megismételt longitudinális vagy panel vizsgálatok. Ez utóbbiak közé tartoznak a házassági longitudinális vizsgálatok, amelyek általában egy adott évben házasságot kötött nők életútját kísérték figyelemmel többször megismételt adatfelvétel segítségével. Magyarországon többször is sor került ilyen típusú adatfelvételekre, legutóbb az elemzésünk tárgyát képező 1990–91-ben házasságot kötött nők körében indult ilyen vizsgálat az 1991. év végén.

Ezek a felvételek általában a teljes termékenységtörténetet feltárják, kérdeznak a fogamzásgátlási ismeretekre és gyakorlatra, emellett számos más olyan kérdéskört is érinthet-

nek, amelyek az emberek vagy a családok intim szférájába tartoznak. Ezért előkészítésük és végrehajtásuk különös figyelmet és körültekintést igényel. Az eddig jól bevált gyakorlatnak megfelelően az 1991. évi adatfelvételben is a körzeti védőnők működtek közre, és személyes interjú keretében otthonukban keresték fel a kiválasztott párokat. A védőnők hivatásuk, képzettségük és emberi adottságaiknál fogva a legalkalmasabbak az ilyen típusú adatfelvételek végrehajtására. A vizsgálat sikeréhez hozzájárult, hogy nők kérdeztek nőket, a válaszmegtagadások aránya alacsony (4–5%) volt, míg a tíz évvel későbbi megtalálások, és a megismételt 2001. évi adatfelvételben közreműködő nők aránya magas, 80%-os volt.

A minta kiválasztásának alapjául az 1990 novembere és 1991 júniusa között az országban megkötött házasságok szolgáltak. Az ezen időszak alatt házasságra lépett közel 31 ezer pár közül azok lettek a mintába kiválasztva, ahol a feleség a házasságkötéskor nem töltötte be a 35. életévét. Követéses vizsgálatról lévén szó viszonylag nagy minta kiválasztása volt indokolt. Ilyen megfontolások alapján mintegy 4000 házasságra lépett nő kiválasztására került sor, a 35 év alatti házasulók kora és az állandó lakóhely település típusa szerint országosan reprezentatív módon. Az első adatfelvétel során 3892 nővel sikerült kérdőívet kitölteni. Az eredeti elképzelés az volt, hogy 3–4 évenként megismételt adatfelvétellel kísérjük nyomon a fiatal házások életútját, követve az életükben bekövetkezett fontosabb eseményeket és változásokat. Erre azonban elsősorban anyagi nehézségek és korlátok miatt nem volt lehetőség.

A megismételt adatfelvételre kerek tíz esztendővel később 2001 novemberében került sor. Ez alkalommal 3155 nőt sikerült elérni, és a megismételt adatfelvételben közreműködésre bírni. A közel 20 százalékos lemorzsolódás nem egyformán érintette a különböző korú, lakóhelyű és iskolai végzettségű nőket. Főleg a házasságkötés idején „idősebb” korosztályokba tartozó (25 év felettiek), a városokban lakók, ezen belül is elsősorban a fővárosiak és a diplomás nők maradtak ki az átlagosnál nagyobb arányban a második adatfelvétel során.

Az eredeti feldolgozások 3892 nőre vonatkoztak, az összehasonlító elemzés viszont csak először házasuló, a házasságkötéskor gyermektelen, és a tíz évvel is ugyanabban a házasságában élő 1958 nőre vonatkozik.

12.3. Az összehasonlítás módszertani lehetőségei és korlátai

A német vizsgálat szűkebb alapsokasága, valamint amiatt, hogy a magyar adatfelvétel a férjektől nem gyűjtött adatokat, az összehasonlításhoz meg kellett határoznunk a lehető legátfogóbb közös alapsokaságot. Ez a következő: olyan, a házasságkötéskor gyermektelen első házasságú nők, akiknek a házassága tartósnak bizonyult, azaz nem bomlott fel (Magyarországon 11, Németországban 14 évig). A közös adatbázis összesen 2523 olyan nőt tartalmaz, akinek mind a házasságkötéskor, mind a német 4. és 5., illetve a magyar 2. hullámban ismerjük az adatait. A német elemszám 565, a magyar 1958.

Minden törekvésünk ellenére egy különbséget nem tudtunk kiszűrni. A német vizsgálatban (elsősorban a kérdőív tematikája miatt) csak olyan ifjú feleségeket kérdeztek, akiknek az *első kérdőív felvételekor* (azaz néhány hónappal a házasságkötés után) még nem született gyermekük. Az adatbázis magyar részébe viszont azok a feleségek kerültek, akinek a *házasságkötéskor* még nem született meg az első gyermekük. Ez ahhoz a különbséghez vezet, hogy a már gyermeküket várva megházasodók közül mindenki benne van a magyar adatbázisban, míg a német adatbázisban csak azok, akiknek ez első kérdésig nem született meg a gyermekük. Noha Németországban kevesebben házasodtak gyermeküket várva, mint Magyarországon, ez mégis egy olyan torzítás, amelyet több eredmény értelmezésekor szem előtt kell tartanunk.

Noha a két vizsgálat hasonló tematikájából következően igen hasonló témakörökben gyűjtött információkat, a feltett kérdések (értelemszerűen elsősorban a szubjektív irányúak) igen sok esetben annyira eltértek egymástól, hogy a két adat nem feleltethető meg egymásnak. Ez nem is meglepő, hiszen a két kutatás egymástól teljesen függetlenül zajlott, az érdekes inkább az, hogy összességében mégis mintegy 200 közös változóból álló közvetlen német-magyar összehasonlításra alkalmas adatbázist tudtunk elkészíteni. Ezen, egymásnak megfeleltethető adatok mellett sok olyan témakör is van, ahol konkrét kérdések szintjén nem lehet összehasonlítást tenni, de a rendelkezésünkre álló információk mégis alkalmasak arra, hogy valamennyire képet kapjunk a két ország hasonlóságáról, vagy egymástól eltérő voltáról. Természetesen lehetőség nyílt arra is, hogy az összehasonlításhoz olyan információkat használjunk fel, amelyek nem ezekből a vizsgálatokból származnak (például makrostatisztikai adatok, egyéb kutatások adatai).

Hivatkozott irodalom

- Becker, G. (1996):* Eine ökonomische Analyse der Familie. In: ders.: Familie, Gesellschaft und Politik – die ökonomische Perspektive. Herausgegeben von I. Pies. Tübingen: Mohr. S.
- Borchardt, A.–Stöbel-Richter, Y. (2004):* Die Genese des Kinderwunsches bei Paaren – eine qualitative Studie, BiB, Heft 114.
- Datenreport (2002):* BpB. Bonn-Berlin.
- Engstler, H.–Menning, S. (2003):* Die Familie im Spiegel der amtlichen Statistik. Datenbroschüre des Bundesministeriums für Familie, Senioren, Frauen und Jugend.
- Habich, R.–Berger-Schmitt, R. (1998):* Familie – Wohlstand – Beruf – Selbstverwirklichung: Einstellungsmuster und – profile zur Konkurrenz von Lebensbereichen (Familienbildung und Kinderwunsch in Deutschland), BiB, Heft 82 f.
- Kamarás F.–Szukicsné Serfőző K. (2003a):* Tíz évvel a házasságkötés után. Budapest. KSH. 2003.
- Kamarás F.–Szukicsné Serfőző K. (2003b):* Ten Years After the Wedding. Budapest Hungarian Central Statistical Office.
- KSH (1983):* Házasság és család az 1970-es években, (Az 1966-ban és 1974-ben kötött házasságok longitudinális vizsgálata 1980-ig.)
- KSH (1988):* Thirteen years after the date of marriage, (Longitudinal study of persons married 1974, 1987)
- Munkaerő-piaci tükör 2002:* Munkaerő-piaci tükör, 2002 (szerk.: Fazekas Károly). Budapest: MTA KTK.
- Mühling, T.–Rost, H. (2003):* ifb-Familienreport Bayern 2003. ifb-Materialienband Nr. 2-2003. Bamberg, S. 56. 2003.
- Pongrácz T.-né–S Molnár E. (1994):* Kisgyermekes apák és anyák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. NKI. Kutatási jelentések. 52.
- Recent 2002:* Recent Demographic Development in Europe. 2002. Strasbourg. Council of Europe.
- Roloff, J. (1996):* Familieneinkommen, Kinderkosten und deren Einfluß auf generative Verhaltensentscheidungen, BiB, Heft 82 d.
- Rost, H. és tsai (2003):* Bamberger-Ehepaar-Panel. ifb-Materialien 6/2003.
- Rupp, M. (1999):* Die nichteheliche Lebensgemeinschaft als Bindungsphase, Hamburg: Kovac.
- Schneewind, K. A. és tsai. (1992):* Optionen der Lebensgestaltung junger Ehen und Kinderwunsch. Band 9 in der Schriftenreihe des Bundesministeriums für Familie und Senioren. Stuttgart.
- Schneewind, K. A. és tsai. (1994):* Optionen der Lebensgestaltung junger Ehen und Kinderwunsch. Band 9.1 in der Schriftenreihe des Bundesministeriums für Familie und Senioren. Stuttgart.

- Schneewind, K. A. és tsai. (1996):* Optionen der Lebensgestaltung junger Ehen und Kinderwunsch. Endbericht. Schriftenreihe des Bundesministeriums für Familie, Senioren, Frauen und Jugend. Band 128. 1. Stuttgart. 1996.
- Spéder Zs. (szerk.) (2002):* Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. KSH NKI. Budapest.
- Strohmeier K. P.–Schulze H. J. (1995):* Erwerbstätigkeit und Familienbildungsprozeß im gesellschaftlichen Umbruch (Familienbildung und Kinderwunsch in Deutschland), BiB, Heft 82 c. 1995.
- S. Molnár E. (2003):* Az úgynevezett retrospektív gyermekszám – rejtőzködő vélemények. In.: Demográfia. 2003/1. 110–115.
- UN (1999):* Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report, Hungary, United Nations New York and Geneva.
- Vaskovics, L. és tsai (1997):* Lebensverläufe in der Moderne: Nichteheleiche Lebensgemeinschaften, Opladen: Leske + Budrich.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. (Előszót írta: *Monigl István*)
Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982–1985).
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet távlati tevékenységének irányelvei (1982–1990).
2. *S. Molnár Edit*: Érték–orientációk a népesedési magatartásban.
3. Összeállította: *Nemeskéri János, Juhász Attila*: Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. *Szabó Kálmán*: A népességelőszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. *Valkovics Emil*: A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. *Bies Klára*: A területi népességprognózisok előkészítése.
7. Készítette az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának megbízásából az MTA Demográfiai Bizottsága: A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. *S. Molnár Edit–Pataki Judit*: Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. *Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873).
10. *Vukovich Gabriella*: A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat–európai tapasztalatok.
11. *Hoóz István*: Társadalmpolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. *Joubert Kálmán*: Születési súly és születési hossz standard az 1973–78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. *Pongrácz Tiborné*: Fiatalkori terhességek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. *Hoóz István*: A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Készítették: *Bies Klára, Hablicsek László*: Területi népességelőreszámítás 1981–2001.
16. *Szabó Kálmán*: Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981–2001. (Előzetes változat.)
17. Szerkesztette: *Hablicsek László, Monigl István*: Társadalmi–demográfiai prognózisok. A Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17–18.
18. *Klinger András*: A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. *Moksony Ferenc*: Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. *Csernák Józsefné* : A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
21. Összeállította: *Cseh–Szombathy László, Klinger András, Monigl István, Vukovich György*: A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. *Szukicsné Serfőző Klára*: Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. *Rátay Csaba–Tusnádý Gábor*: Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. *Terestényi Tamás*: Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc*: A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25–26.
26. *Hablicsek László–Monigl István–Vukovich Gabriella*: A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai 1880–2050.
27. *Munkácsy Ferenc–Szentgáli Tamás–Szívós Péter*: A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. *Szukicsné Serfőző Klára*: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.
29. Szerkesztette: *S. Molnár Edit*: Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális–tudati tényezők. A KSH Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12–13.
30. *Munkácsy Ferenc*: Népesedés és foglalkoztatás.

1987.

31. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc, Monigl István*: A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet nemzetközi szemináriumára Budapest, 1986. október 14–15.
32. *Pongrácz Tiborné*: Serdülőkori terhességek társadalmi–demográfiai vonatkozása.
33. Szerkesztette: *Barabás Miklós*: Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.

1988.

34. Szerkesztette: *Hablicsek Lászlók, Monigl István*: Az 1986–2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriumára Budapest, 1987. január 28.
35. *Csernák Józsefné–Szabó Kálmán*: A családok és háztartások előreszámítása, 1986–2021.

1989.

36. *Fóti János*: A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.

1990.

37. Szerkesztette: *Monigl István*: Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitaülése Budapest, 1988. június 2.
38. *S. Molnár Edit–Virágh Eszter*: Közvélemény–kutatás népesedési kérdésekről – 1989.

1991.

39. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Abortuszkérdés Magyarországon – 1991.
40. *Joubert Kálmán–Gárdos Éva*: Terhesek és csecsemők egészségügyi és demográfiai vizsgálata. (A kutatási program általános ismertetése.)
41. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Sokgyermekes családok.

1992.

42. *Hablicsek László*: A magyarországi hosszú távú népességfejlődés vizsgálata.
43. *Fóti János–Illés Sándor*: A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai.
44. *Falussy Béla–Miltényi Károly–Móritz Pálné–Paksy András*: Az egészségi állapot összefüggései az életmóddal és az időfelhasználással.
45. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Összefoglaló a terhességmegszakításról tartott 1992. júliusi közvélemény-kutatás főbb eredményeiről.
46. *Csernák Józsefné–Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Élettársi kapcsolatok Magyarországon.

1993.

47. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes szülők. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat főbb magyarországi eredményei.)
48. *Szukicsné Serfőző Klára*: Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében.
49. *Tóth Pál Péter*: Nemzetközi vándorlás – Magyarország.

1994.

50. *Illés Sándor*: Miért költöztek az emberek Pásztóra 1989–91-ben?
51. *Szukicsné Serfőző Klára*: A szülők és gyermekeik iskolázottsága.
52. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban.
53. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata.

1995.

54. *Hablicsek László*: Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában.
55. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok társadalmi–demográfiai jellemzői.

1996.

56. *Szűcs Zoltán*: Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi–demográfiai jellemzői.
57. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné*: Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban
58. *Illés Sándor–Hablicsek László*: A külső vándorlások népesség hatásai Magyarországon 1955–1995 között.
59. *Szukicsné Serfőző Klára*: Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján.

1997.

60. *Daróczi Etelka*: A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992.

1998.

61. *S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Hablicsek László*: Házasságon kívüli szülések.

2000.

62. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit–Dobossy Imre*: Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után.
63. *Illés Sándor*: Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben.
64. *Daróczi Etelka–Spéder Zsolt (szerk.)*: A korfa tetején. Az idősök helyzete Magyarországon.
65. *Melegh Attila*: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.

2001.

66. *Gödri Irén*: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása.
67. *Tárkányi Ákos*: A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980–98-ig.
68. *Hablicsek László*: A népességreprodukció alakulása a 20–21. században.
69. *Spéder Zsolt–Monostori Judit*: Mozaikok a gyermekszegénységről.
70. *Joubert Kálmán–Gyenis Gyula*: A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejllettsége I.

2002.

71. *Illés Sándor–Lukács Éva*: Migráció és statisztika.
72. *Tóth Pál Péter–Valkovics Emil*: Népesedési helyzetünk.
73. *Pongrácz Tiborné–Spéder Zsolt (szerk.)*: Népeség – értékek – vélemények

2003.

74. *Daróczi Etelka (szerk.)*: Kettős szorításban.
75. *Őri Péter*: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században.

2004.

76. *Tóth Pál Péter*: Külföldiekkel vagy idegenekkel...
77. *Daróczi Etelka–Kovács Katalin*: Halálórási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak.

2005.

78. *Hablicsek László*: A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021.
79. *Gellérné Lukács Éva–Illés Sándor*: Migrációs politikák és jogharmonizáció.
80. *Gödri Irén–Tóth Pál Péter*: Bevándorlás és beilleszkedés.

MŰHELYTANULMÁNYOK

2002.

1. *Spéder Zsolt*: Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés.

2003.

2. *Kapitány Balázs (szerk.)*: Módszertan és dokumentáció. Az adatfelvétel ismertetése.
3. *Dobossy Imre–S. Molnár Edit–Virágh Eszter*: Öregedés és társadalmi környezet.

2004.

4. *Kapitány Balázs–Spéder Zsolt*: Szegénység és depriváció. Társadalmi összefüggések nyomában.